

А. ПОПОВ
НАСТЪПЛЕНИЕТО НА
ЦАРСКА РУСИЯ НА
БАЛКАНИТЕ
ИЗТОЧНИЯТ ВЪПРОС ДО
РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА
1877–1878 Г.

Превод от руски: Светлана Драганова, 1991

chitanka.info

За правилната историческа перспектива в разбирането на руско-българските отношения е необходимо накратко да се напомнят основните етапи на царската политика по източния въпрос, да се покаже класовият характер на силите, участвали в блискоизточната агресия, и тази международна обстановка, в която тя се е развила.

* * *

В „блестящия“ век на Екатерина, във века на разцвета на крепостническото самодържавие с особена сила се прояви стремежът на царската дворянска Русия към излаз на южното море, към проливите, към Константинопол. Северният бряг на Черно море, т.нар. Новорусия, Крим, правото на свободно плаване на руските съдове в черноморските води — това са достиженията на екатерининското царстване. Грандиозният „гръцки проект“ — планът за създаване на гръцка империя под властта на династията Романови върху развалините на Турция, принадлежи на чиновническо-дворянската монархия от края на XVIII в.

Известно е, че преди полското въстание от 1794 г. Екатерина е подготвяла нов разрыв с Турция. „На нея (на Екатерина) — пише тогава граф Ростопчин на Воронцов — ѝ се иска непременно да постигне своята цел и вестниците да бъдат пълни с вестта за бомбардировката на Константинопол.“^[1]

Разширяването на границите на империята в южна посока, съпроводено с обособяването на нови зърнодобивни райони, укрепваше и изостряше стремежа към южните търговски пътища.

Мисълта за завладяването на Турция и проливите твърдо се загнезди в помещическите глави на управляващите кръгове на царска Русия; въпреки всички колебания във външната си политика Павел продължаваше да гради планове за подялба на Турция заедно с Прусия, Австрия и Франция.^[2]

Влизайки във въоръжена борба с наполеонска Франция, Александър I се опълчи срещу новия страшен съперник на Русия на Изток, който, загубил Индия преди 50 години, сега се стремеше да утвърди господството си на Средиземно море и насочи погледа си към Египет. По-късно, по време на подялбата на Наполеоновото

наследство, Александър проявяваше по-голяма предпазливост по отношение на отслабналата Франция, защото в нейно лице виждаше възможен съюзник против Англия на Изток. Като се противопоставяше срещу повдигането на източния въпрос на Виенския конгрес, той отказваше да гарантира неприкосновеността на Турция. Въпреки възстановяването на общия мир, по времето, когато всички държави съкратиха контингентите си, Александър I, който се разпореждаше по Дунав и осъществяваше своя фактически протекторат над Молдавия и Влахия, държеше в готовност 640-хилядна армия.

Когато националното движение на узрялата от закваската на Екатеринаните и Наполеоновите войни гръцка буржоазия с особена острота постави пред европейските държави източния въпрос, Александър взе под свое покровителство първите хетерии^[3] на гръцкото търговско съсловие в Одеса. „Цар на царете“, „Агамемнон на Европа“ и „диктатор на Свещения съюз“, който се бореше с „революционните призрци на времето“ навсякъде, където се появяваха, той с охота приюти в бюрократичния си апарат изтъкнати гръцки националисти. Бившият министър на Конийската република, корфиотът^[4] Каподистриа, който заедно с Неселроде оглавяваше Министерството на Външните работи (от 1816 г.), подготвяше на руска територия въстание срещу турците. В същото време Ипсиланти — адютант на царя, замина в служебна командировка в Кишиньов и оттам през юли 1829 г. се насочи към дунавските княжества с въоръжен отряд, като призоваваше гърците към въстание срещу турците.

В гръцкия въпрос Александър претърпя неуспех: на делото за „покровителството“ на гърците попречи Англия, която в никакъв случай не можеше да допусне Гърция да стане васал на Русия. В дипломатическата борба между Русия и Англия, възникнала на гръцка основа, превесът се оказа на страната на Англия. Гръцкият въпрос се изплъзваше от ръцете на царизма като средство в борбата за проливите. На Александър не му оставаше нищо друго освен публично да се отрече от гърците (април 1821 г.), да предаде Ипсиланти на австрийците и да остави турците да устроят жестока разправа с въстаниците в Молдавия и Влахия.

Налагаше се да се започва отново. Смъртта застигна Александър при подготовката на нова война с Турция.

* * *

„Моят брат ми завеща крайно важни дела — каза Николай I на френския посланик граф Сен-При скоро след възкачването си на престола — и най-важното от тях е източното.“^[5] След 14 декември за царизма, разбира се, беше особено важно да постигне възможно най-бърз успех на Изток. Но делото се протакеше, усложнено от активността, която англичаните започнаха да проявяват по източния въпрос. Наложиха се дори да бъде подписана конвенция (6.VII.1827 г.) за съвместна борба срещу Турция не само с Англия, но и с Франция. Налагаше се да се търсят обиколни пътища и още през втората половина на 20-те години бе започната война с Персия; тази война целеше създаването на източна стратегическа база в борбата срещу Турция. Действително, постигнатите на персийския фронт успехи донесоха на Николай I успехи и на турския: те доведоха до подписването в Адрианопол на мирен договор, според който на Русия се предоставяше свободно преминаване през проливите и правото на свободна търговия в Черно море и в цялата Отоманска империя. Договорът върза ръцете на Портата с такава контрибуция, която не можа да бъде платена веднага. В Молдавия и Влахия Русия получи повече права, отколкото самата Турция. С една дума, както по-късно казваше Неселроде, турските врати се отвориха широко за руското влияние.

На практика през тези врати искаха да влязат и други и преди всичко тук Русия се сблъска с Франция, която действаше зад гърба на египетския паша, въстанал срещу сюзерена си — турския султан. Но този сблъсък донесе на Русия нови успехи в настъпателната ѝ политика в Близкия изток. Николай I „защитаваше“ султана с такава енергия, че скоро получи възможност да сключи с Портата договор в Ункиар-Искелеси (1833 г.), който му осигуряваше още една крачка напред.

„Петербургският кабинет — по думите на Гизо — фактически правеше Турция свой слуга, а Черно море — руско езеро; слугата пази входа на това езеро от възможните врагове на Русия, без да пречи обаче на самата нея да излиза оттам и да прехвърля своите кораби и своите войници в Средиземно море.“^[6]

Току-що вкусилата от плодовете на туркменчайския мир на персийския пазар николаевска Русия можеше да настоява не само за свободни пътища за пласиране на украинската пшеница, но и за завладяване на турския пазар за растящите с бързи темпове, преоборудвани и механизирани текстилни фабрики от централния район. През втората половина на 30-те години Държавният съвет стигаше до извода, че е дошло времето да се влезе в борба с чуждестранните конкуренти на азиатския пазар.

Но тези успехи предизвикаха насрещен дипломатически натиск от страна на Англия и след това от страна на Австрия.

Бурният растеж на английския промишлен капитал все по-силно тласкаше лондонския кабинет към преход от отбранителна политика на затваряне на Черно море към активна борба за овладяване на източните пазари.

След англичаните, понякога встрани от тях, понякога в разпра, вървяха французите, които мислеха не само за разпространяването на стоките си по източните пазари, а и за превоза на английските стоки на своите кораби. Едновременно, развитието на австрийската буржоазия и изтощаването на австрийската хазна стимулираха интереса на австрийската монархия към устието на Дунав.

Николай I не беше готов за война от европейски мащаб. Той отстъпи под натиска на Палмерстон, който настояваше за отмяната на Ункиар-Искелеския договор, отстъпи на Метерних, като евакуира Молдавия и Влахия, и опрости на Портата тази част от контрибуцията, която остана неплатена (1834 г.). Той беше принуден да тръгне с Англия и Австрия на съглашение за това Турция да бъде поставена под колективния протекторат на Европа (1839 г.). Той подписа заедно с тях конвенция за съвместна въоръжена защита на Константинопол и проливите (1840 г.). На края през 1841 г., изправен пред плътния строй на всички европейски държави, той отстъпи на изходните си позиции: съгласно лондонската конвенция проливите се затваряха за военните кораби на всички нации. За да си възвърне загубеното, трябваше да се готви нова голяма война, преди всичко — война с Англия.

Подготовка за предстоящата решителна схватка се правеше от двете страни.

Николай I реализира голяма корабостроителна програма, предприе оборудването на непристъпни военни портове на двете

морета, укрепваше стратегическата си база на Кавказ и се готвеше към „обходна“ маневра в Средна Азия.

Англия търсеше съюзник. След продължителен период на неосъществена дружба с Людовик-Гилип накрая тя постигна тясна политическа спойка по руския въпрос с Наполеон III, който прие мисията да съкруши руското могъщество на Изток. Последното беше още по-важно и защото означаваше съкрушаването му на Запад, където в условията на оформящата се нова буржоазна обстановка старата фигура на „хегемон на Европа“ ставаше твърде досаден анахронизъм.

Това сближение съвпадна с периода на изключително укрепване на царизма в Европа в условията на 1848–1849 г., когато по думите на Маркс: „... не само европейските монархии, но също и европейските буржоа намираха в руската намеса единственото спасение от току-що «оперилия се» пролетариат“, когато „провъзгласиха царя за глава на европейската реакция“^[7].

Като откликваше на зова на европейската реакция и се готвеше за излизането си на Запад, царят и в тази минута не изпускаше от погледа си своите източни интереси.

През лятото на 1848 г., когато искрите на френската революция се прехвърлиха във Влахия, един корпус руски войски завладя дунавските княжества и генерал Дюгамел прие тяхното управление в качеството на императорски комисар^[8]. С Балто-Лиманската конвенция царизмът вземаше реванш на подстъпите към Константинопол и се укрепваше на стария молдавско-влашки плацдарм.

Като блюстител на европейската реакция Николай I се тревожеше за съдбата на австрийската империя. Той пишеше изпълнени със скръб прощални редове на отиващия си от политическата сцена Метерних. Но когато в началото на 1848 г. австрийското правителство се обърна към Русия за помощ срещу обхванатата от революция Унгария, Николай I оказа съдействие на австрийците, „без да изпуска из поглед преките интереси на Русия“^[9] по неговия собствен израз. За него това означаваше не само превантивна борба с бъдещата полска революция; това се включваше в системата на неговата блискоизточна политика, като означаваше разширяване на молдавско-влашкия плацдарм за сметка на Галиция.

В събитията от 1848–1849 г. царизмът осъществяваше едновременно и неотделимо програмата си за борба с революцията и своето военно настъпление в посока проливите.

* * *

Тези събития са показателни и в друго отношение. Известно е, че борбата на царизма за проливите преминаваше под знака на „покровителството“ на балканските славяни, или което е същото на турските християни, макар че не всички от последните бяха славяни. Тя се предшестваще и съпровождаше от съответна идеологическа подготовка, изразяваща се в изпращането на руски учени, лингвисти и историци в южно- и западнославянските страни, в установяването на културни връзки с последните, в привличането на славянска младеж в руските учебни заведения, т.е. в създаването на кадрови работници в областта на укрепването на руското влияние както на Балканите, така и на техния австрийски хинтерланд.

Цялата история на гръцкия въпрос от двете предшестващи десетилетия вече показва действителното място и значение на лозунгите за „защита“ и „покровителство“ на „славяните“ в системата на царската политика. Последвалият период даде нови илюстрации в същия дух.

През 1837–1839 г. руският посланик в Константинопол Бутенев водеше борба с националното движение на сръбската буржоазия, която настояваше за демократизиране на Конституцията. През 1842 г., когато в Сърбия избухна въстание (оглавявано от представителите на Либералната партия на „установопазителите“ Вучич и Петроневич), насочено срещу княз Михаил Обренович, Николай I изиска от султана наказанието на виновните за въстанието и за да му помогне в тази работа, царят концентрира на границата 25-хиляден корпус^[10]. Отправената от австрийското правителство молба за помощ в борбата с революцията беше непосредствено свързана с пражкото въстание, което заплашваше спокойствието в руска Полша. В това време пламенният западофил Херцен говореше на тема организиране на славянския свят под егидата на Русия^[11], а у „професионалния революционер“ Бакунин в такава степен, по неговите собствени думи,

„се пробудило славянското сърце“, че той „на първо време почти напълно забравил всички демократични вълнения“^[12], а когато си спомнил за тях, започнал да проповядва „републиканска федерация на всички славянски земи“^[13], насочена едновременно и срещу монархическа Австрия, и срещу царска Русия.

Интересите на борбата с революцията тласкаха Николай I към съюз с монархическа Австрия, към укрепване на последната в противовес на общогерманските буржоазни стремежи към обединение. Интересите за разрешаване на източния въпрос заедно с това изискваха от крепостническата държава полагането на всички усилия Австрия да бъде изтеглена от Дунав, да ѝ се даде съответно натоварване на Запад, като тя бъде ангажирана с делото по ръководенето на германския съюстен сейм. И интересите на борбата с революцията, и интересите на източната политика изискваха в същото време от царизма заемането на „изконно руската земя“ — Галиция. И в плана на закрепване на галицийските земи към себе си, и в плана на предстоящото продължаване на агресията на Балканите царизмът се нуждаеше от съответната идеологическа подготовка, както и от полицейските мероприятия на фелдмаршал Паскевич. За делото по идеологическата подготовка на блискоизточната си агресия на царизма не му се налагаше да прави особени усилия. Това се правеше от само себе си. Това ставаше, колкото и да звучи като парадокс, в плана на тази критика на политическата линия на царизма, която, макар и приглушено, явно се разнасяше от редовете на фрондиращото дворянство в годините на отслабването на руската агресия в Близкия изток. Славянофилската идеология, чиито носители бяха известни кръгове от дребното великоруско дворянство, изтласкани от властта и борещи се за нея, обективно включваше в себе си обърнатите към царизма и прикрити от теорията на расизма искания за най-широка политическа експанзия — експанзия, простираща се не само върху населението със славяни балкански плацдарм, но и върху граничещите в Балканите славянски територии на Австрия.

И Хомяков, и Иван Аксаков, и Кошелюв считаха унгарската война за „необходима“ и се радваха на „великолепното раздвижване“, което бе породено от „блестящия завършек“ на унгарската кампания^[14]. В писмо до Погодин М. Дмитриев стигна до мисълта за

това, че в награда за „застъпничеството си“ Русия трябва да получи „кралство Галиция“^[15].

Настъпиха 50-те години. На Запад революционната вълна спадаше. „С утихването на революционния ураган — писа Маркс в началото на 50-те години — може уверено да се каже, че отново изплува на повърхността вечният «източен въпрос»... Така и сега, когато късогледите пигмеи, които стоят на власт, се гордеят с това, че успешно са избавили Европа от опасностите от революции и анархия, възниква пак този неразрешим въпрос, никога непресъхващият извор на затруднения — «какво да правим с Турция?»“^[16]

Правителството на Николай I започна преговори с английския посланик. Русия предложи на Англия Крит и Египет, а за себе си запазваше Молдавия, Влахия, Сърбия и България. Но сделката с англичаните не се състоя и Русия се зае сама с разрешаването на източния въпрос. Започнаха с това, че предявиха изискване към Турция да отстрани министъра на външните работи. Тъй като Турция изпълни това изискване, предявиха и второ — султанът трябваше тържествено да потвърди правата на Русия за покровителство на православните християни на Изток. Султанът отговори само с полусъгласие. „Портата е на колене — писа на 1.VI.1853 г. княз М. Воронцов на А. Ермолов, — кълна се, че не иска война и дори се бои, но все пак не иска да я бият по мордата“^[17]. Тъй като Портата не искаше война, Русия ѝ предяви втори ултиматум (14.VI.1853 г.) и насочи войските си към крайдунавските княжества. Когато по това време царят попита веднъж своя министър, по-рано шеф на жандармите, Орлов: „С какво се занимава обществеността?“ получи отговор, че навсякъде мислят и говорят само за война^[18].

Една част от дворянските кръгове се раздвижи бързо. Заработи славянофилският идеологически апарат. „Особено за славянофилите — свидетелства Чичерин — това беше свещена война, борба за православие и славянство, окончателно стълкновение между Изтока и Запада.“^[19] Увеличащият се Тютчев мечтаеше как императорът ще си сложи короната в храма „Св. София“ и ще се яви в качеството на „всеславянски цар“. По-трезвият и пресметлив Погодин, който по това време с помощта на условен шифър си кореспондираше по славянските дела с графиня Блудова, организира чрез нея приемането на българска депутация при царя с цел да го разпали още по-силно

срещу Турция^[20]. В своя „Москвитянин“ същият този Погодин писа за 80-те милиона турски и австрийски славяни като за най-добрите съюзници на Русия в предстоящата война с Турция. А в пространното си писмо до Блудова от 7.XII.1853 г., отбелязвайки „отстъпничеството“ и „рenegатството“ на западноевропейските държави и на първо място Австрия и противопоставяйки им славяните като съюзници на Русия, той възкликна патетично: „Покажете им прекрасната свята цел — освобождаването от непоносимото чуждоплеменно иго... и вие ще видите какви чудеса ще сътворят те... колко още сила ще се влее в руския Самсон... Ако ние сега не направим това, не освободим славяните..., то това ще го направят нашите врагове, французите, англичаните, които само чакат ние да загубим кураж... и да се съгласим да се откажем от каквото и да е влияние на Изток, от мисията, която ни е предопределена от времето на основаването на нашата държава... Ако ние не се възползваме от обстоятелствата..., и Петровите, и Екатеринините високи стремежи и начинания са погубени завинаги“.^[21]

Разбира се, Николай I не се нуждаеше от агитация и според силите си се стареше да използва обстоятелствата. Командващият дунавската армия Паскевич бунтуваше християнските поданици на султана в Молдавия и Влахия. В Босна се подвизаваше „пътешественикът“ Ковалевски, който държеше връзка с черногорците. Съветникът на руското посолство във Виена Фонтон работеше в Сърбия. Специален царски агент действаше в Гърция, като провеждаше кампания за откъсването на Епир и Тесалия от турците и предаваше изпратените от Петербург 300 хиляди рубли на революционната гръцка колония в Атина.

В прокламацията към „единородните братя наши, живеещи из турските земи“, издадена от агентурата на руското Министерство на външните работи с посредничеството на основаното в Букурещ по инициатива на Горчаков българско общество „Епитропия“, се обявяваше, че единствената цел на „благоверния и всемилостив господар“ е „да защити вас, православните чада, угнетени от неистовите врагове“. Започвайки войната с Турция (19.X.1853 г.), в специален манифест Николай I призоваваше своите поданици „да работят за угнетените братя“. Поданиците му тръгваха, но им се

налагаше да умират не толкова от турското, колкото от френското и английското оръжие.

„Англичаните заедно с французите винаги ще ни надвият — писа на 24.IV.1853 г. княз П. Вяземски на своя приятел дипломата Северин, — защото турците им се доверяват, а на нас не ни вярват. Англия и Франция могат да въздействат и въздействат на Турция с търговия, с така нареченото просвещение, а ние нямаме над нея това търговско влияние. Ние можем да я принудим само с физическа сила.“^[22]

В започналата Кримска война царизмът, оказал се изолиран, без съюзници, претърпя пълен крах.

Николай I „отдаде“ на сина си „команда не както му е редът“.

При встъпването си на престола новият цар заявяваше на чуждестранните дипломати, че ще остане верен на началата, които вдъхновяваха неговия баща. Но да се продължава делото със същите средства и със същите сили беше вече невъзможно. При това делото можеше и да не се ограничи със Севастопол. Всеки момент очакваха бомбардировки от неприятелския флот на Кронщадт^[23].

Англо-френски военни кораби се появяваха дори в руските далекоизточни води и обстрелваха батареите на Петропавловския порт. На съвещанието на министрите, състояло се в Зимния дворец на 20.XII.1855 г., ставаше дума за опасността от загубване на Финландия, Остзейските губернии, Полша, Кавказ^[24]. Представители на старата николаевска военщина започнаха да отбелязват с горчивина „хладността на нашето дворянство“, което е станало „неузнаваемо“ и „се отегчава“ от продължаването на война^[25]. Пристигаха известия, че новите рекрутски набори се съпровождат от бунтове в селата. „На войниците им е съвсем все едно — писа през януари 1856 г. намиращият се в Бендери Ив. Аксаков — и те са готови да умират геройски и в бой за гърците, и в бой срещу гърците, но, разбира се, искат, ако е възможно, да не умират в никакъв бой.“^[26]

Да продължава борбата при такива условия за царизма стана съвсем невъзможно.

Александър II се реши на „позорен“ мир. Парижкият договор от 1856 г., възпроизвеждайки конвенцията от 1841 г. за закриване на проливите, изключваше руския военен флаг не само от проливите, но и от Черно море; на Русия се забраняваше да строи по крайбрежието

морски арсенали. „Русия — каза един френски историк по източния въпрос — беше отхвърлена цяло столетие назад... Черно море не беше вече нито руско езеро, както след Ункиар-Искелеси, нито турско езеро, както преди Екатерина II и Петър Велики. Русия беше... изгонена от «двора» на своя собствен дом.“^[27]

За настроенията, създали се във връзка с финала на Кримската война сред управляващите класи на царска Русия, може да се съди по изказванията на допуснатия в придворните сфери консервативен историк Погодин, пламенен панегирист на николаевското царстване. Вече през април 1854 г. той посочи, че „народите са възненавидяли Русия“ и че „сега на руснака му е почти невъзможно да пътешества, без да бъде подлаган на най-уязвяващи оскърбления“^[28]. „Не заради Севастопол..., не заради Кронщадт — писа Погодин на 7.III.1855 г. — Франция и Англия... изтощават силите си, те искат да си поделят Турция... Ние се отстраняваме от законното наследство,... отблъскваме се с презрение от този венец, който докосвахме с ръка.“^[29] „Русия се намира — повтори Погодин през ноември 1856 г. — политически в най-унизителното и позорно положение, в каквото от времето на Петър Велики не се е намирала никога... Срам, позор и присмех...“^[30]

* * *

Съкрушителният удар по международния престиж на царизма и вътрешната криза, която се изостри в страната във връзка с войната, доведоха до бързо узряване на тази революционна ситуация, за която писа Маркс в известното си писмо до Енгелс от 8.X.1858 г., посветено на въпроса за „свикването на нотабилите“^[31]. Пред правителството стоеше срочната задача да разшири и укрепил стеснената си и отслабнала социално-политическа база. Наблюдавайки руския живот от далечната си чужбина, констатирайки „епидемичния“ характер, който започнаха да придобиват въстанията на селяните против помещиците още в николаевската епоха, Маркс отбеляза, че „и да беше, и да не беше случила войната“, дори на Николай би се наложило с открито поставяне на селския въпрос „да буди спящите

елементи“^[32]. Крепостната реформа — както посочи Ленин — беше крачка по пътя на превръщането на Русия в буржоазна монархия, но заедно с това тя „беше крепостническа реформа и не можеше да бъде друга, защото я провеждаха крепостници.“^[33] За това писа и Маркс, като посочи, че правейки първата крачка по пътя на буржоазното развитие, заедно с това дворянска Русия е консервирала всичко онова, което е можело да се спаси от крепостното наследство. От една страна, тази консервация се е осъществявала по пътя на „делка“^[34] със социално-консервативните слоеве на опозиционното дворянство, от друга, в резултат на организирането на нова военна агресия.

От една страна, в областта на външната политика царизмът действаше от името на интересите на помещническото земевладение, от друга — в името на интересите на растящата буржоазия макар съгласно класовата си същност той да осъществяваше тези задачи в порядъка на известна последователност. Влизайки понякога в противоречие, в крайна сметка интересите на помещническото земевладение се преплитаха с интересите на разбиващата се руска буржоазия в областта на външната политика, в областта на завоюването на нови територии, завладяването на нови пазари. Константинопол и проливите бяха нужни на помещиците и износителите на зърно като път за експорт на руска продукция; настъплението на царизма в Персия и Средна Азия отговаряше преди всичко на интересите на промишлените от централния район. Доколкото осъществяващият се в Русия промишлен преврат я поставяше в непримиримо противоречие с бурно растящия английски промишлен капитал, който претендираше за ролята на хегемон не само на пазарите на Европа, но и в Азия, дотолкова Англия се оказваше противник на Русия не само на подстъпите към Константинопол, не само на пазарите на Азиатска Турция, но и по целия средноазиатски фронт. По такъв начин блискоизточният фронт като че ли се покриваше със средноазиатския. Ако Персия в известен момент можеше да изиграе за царизма ролята на плацдарм за придвижването към Константинопол, последният на свой ред започваше да играе ролята на стратегически пункт, доминиращ над кавказкия път, по който вървяха стоките към Азиатска Турция, Персия и Средна Азия. Капитализиращите се помещици от централния район в лицето на славянофилите се вслушваха внимателно в гласа на текстилните

фабриканти от същия район, които очакваха от царизма нови пазари за пласиране на своите текстилни изделия. И тъй като в ролята на индустриална държава царска Русия можеше да се извява само в Средния изток, чижовският „Вестник промышленности“ отделяше сериозно внимание на въпроса за завладяване на средноазиатските пазари.

Но славянофилите затова и бяха наречени славянофили, защото като първостепенна задача на идеологическата си работа поставиха проблема за овладяването на славянския плацдарм на подстъпите към Константинопол.

Като действаха в качеството на идеолози на агресивната политика на руския капитализъм в цялата ѝ пълнота, но си оставаха преди всичко социално-консервативни помешчици, в резултат на „сделката“ си с царизма славянофилите се превръщаха в най-добри изразители на агресивната му политика и преобладаващите в нея феодални тенденции.

Поборници на великоруския месионизъм, признати „мисионери на славянското дело“, в делото по разрешаването на останалия неразрешен източен въпрос те се оказваха незаменими за царизма.

Отхвърлената от Кримската война на изходните екатеринински позиции царска Русия сега имаше основна цел на цялата си външна политика преразглеждането на Парижкия договор.

Три месеца след подписването на договора министърът на външните работи посочваше в инструкцията си към новоназначения посланик в Константинопол, че „от гледна точка на общите политически интереси и развитието на Русия покровителството на християните и църквите в Турция се поставя над всички политически разчети“. Инструкцията препоръчваше „да се подготвят условията за бъдещ договор, изхождайки от това, че традиционните цели на Русия на Балканите ще останат същите, както и преди Кримската Война“^[35].

Но към разрешаването на тогавашните си задачи царизмът трябваше да пристъпва не само в условията на рязко изострилата се класова борба вътре в страната, но и в условията на неизгодно изменилата се във връзка с резултатите от войната международна обстановка.

Когато през 1860 г. Маркс писа, че царска Русия няма възможност да се изтръгне от вътрешните си противоречия освен с

помощта на външна агресия, той имаше предвид замисляната от царизма нова агресия в Близкия изток този път в съюз със своята победителка — Франция на Луи-Наполеон. „Ясно е — писа той, — че подчинявайки се на една и съща категорична необходимост да тръбят с тръбите на войната, самодържецът на Франция и самодържецът на Русия действат във взаимно съгласие.“^[36] За укрепване на властта си Наполеон III се нуждаеше от подвизи. Излизащата от феодалния хаос и разклатена от войната Турция се нуждаеше от пари. Френските капитали започнаха да изтласкват Англия от предишните ѝ успешно завоювани позиции в Турция. Току-що откритата (1856 г.) английска банка в Константинопол бе скоро заменена от отоманска банка (1863 г.), работеща основно с френски пари. Тогава след англичаните френският капитал се хвърли в железопътното строителство на Мала Азия. Франция започна да осигурява на турците своя техническа интелигенция — професори, учители, инженери, Франция предприе прокопането на Суецкия канал. Тя започна да играе в Близкия изток главна роля. Англичаните се оказваха на опашката. Изглеждаше, че за царска Русия това можеше да бъде само от полза и Наполеон вече изпъкваше пред нея не толкова като съперник, колкото като възможен съюзник в Близкия изток. Той беше поне за времето единственият мислим съюзник в разрешаването на източния въпрос. Австрия беше изключена от списъка на приятелите на Русия: „Когато господарят говори за Австрия, лицето му приема прекрасно изражение на ненавист“ — записа една придворна госпожица в дневника си^[37]. Прусия, този възможен бъдещ съюзник на Русия, беше още безкрайно слаба и от всичките европейски държави представляваше „най-хаотичното и най-жалкото зрелище.“^[38] А старият враг от Британските острови си оставаше, както и преди, достатъчно страшна фигура. Без да изоставя старите си позиции на защита неприкосновеността на владенията на султана, той продължаваше да стои на стража на проливите, като вече ги охраняваше и от Петербург, и от Париж.

Изпъкналият като сериозен съперник на Англия Наполеон III още през ранната пролет на 1857 г. запита посетилия Париж велик княз Константин Николаевич дали Русия ще поиска да присъедини към себе си Галиция, и точно тогава той разви плана за образуване на федерация на Апенините, от една страна, и на Балканите — от друга.^[39]

В края на 1858 г. Наполеон отново заговори на Русия за Галиция, на Франция — за италианските територии на Австрия и допускаше възможност за промяна на Парижкия договор^[40]. През март 1859 г. Наполеон убеждаваше руския посланик в Париж Кисльов, че е настанало времето да се сключи френско-руски съюз и отново говореше за възможността за преразглеждане на Виенския и Парижкия договор.

На царската дипломатия вече ѝ проблясваше мисълта за троен френско-пруско-руски съюз, който би дошъл на смяна на Свещения, и по време на австро-френската война тя действаше като посредник в преговорите между Франция и мобилизираната армията си Прусия.

В блискоизточния въпрос се набелязваше твърде тясна спойка на френските и руските интереси: тя се набелязваше и в молдавско-влашките дела — във въпроса за съединяването на княжествата, тя се набелязваше и в Сърбия — във въпроса за вдворяването на династията Обреновичи и в признаването ѝ на наследствени права. Пълно съгласие имаше и в черногорските дела: когато през 1856 г. между Турция и Черна гора започна война, дори само появяването на руски и френски военни кораби в Адриатическо море принуди Портата да се откаже от реванш за понесеното на Гроховското поле поражение и да се съгласи за нови граници на изгодни за Черна гора основи. Накрая, когато Горчаков се обърна (4.V.1860 г.) към посланиците на великите държави с нота, посочваща необходимостта от колективна намеса в турските работи, като че ли в потвърждение на това предложение на Горчаков в Сирия започна клане на християни, което завърши с окупация на страната от седем хиляден френски корпус. Изглеждаше, че наполеоновската идея за превръщането на Средиземно море във френско езеро може да се осъществи въпреки противодействието на Англия и Австрия, в пълно съгласие с царска Русия. Изглеждаше като че ли екатерининските проекти могат да бъдат реализирани при замяната в диспозицията на австрийците с французи. Имаше дори момент (1860 г.), когато руският посланик в Париж Кисельов представи на царя изложение „за ползата от отбранителен съюз с Франция“.

На полето на това изложение царят направи забележка: „Срещу кого?“^[41] С това царят искаше да каже, че този съюз е нужен на Франция като насочен преди всичко срещу Австрия и Прусия. Това

означаваше, че Константинопол за французите придобиваше значение само като място, където „се пазят ключовете за Рейн“. Но „ключовете за Рейн“ можеха да „се пазят“ също и на Висла. А това вече беше пряка опасност за царизма. Царят отзова мисията си от Турция. Той започна да обсъжда оживено с чичо си — пруския принц-регент, въпроса за последствията, до които може да доведе провежданата от Наполеон политика на поддръжка на националните движения. Александър концентрира войски в Полското царство, като увеличи артилерията, изпращайки казаци от Дон. „Тази политика — писа Маркс по това време — не е нито легитимистка, нито революционна, но с еднаква лекота използва всички възможности за териториално разширение — все едно дали трябва да бъде достигнато чрез присъединяване към въстаналите народи или към борещите се монарси.“^[42] Намирайки общ език с Прусия в полския въпрос, царска Русия държеше курс към укрепване на Прусия. Като сключи специална военна конвенция с Прусия за потушаване на въстанието и предаване на полските бунтовници (1863 г.), тя я поддържаше в шлезвиг-холщайнската експедиция (1864 г.) и във войната с Австрия (1866 г.). Като преодоля първоначалния си „ужас“ пред започнатото от Бисмарк сваляне от престола на ред династии, Александър съдейства за териториалното разширение на Прусия, за образуването на Северногерманския съюз и изтласкването на Австрия от Германия, без да обръща внимание дори на това, че изтласкването беше по посока устието на Дунав и водеше към изостряне на австро-руските антагонизми в Близкия изток.

В условията на отсъствие на надежден и зрял съюзник в Близкия изток, в условията на криза на крепостното стопанство и изострени класови противоречия, в условията на нестабилност на поличния курс на руските ценни книжа на европейските борси ставаше очевидно, че каквито и да е сериозни успехи на този фронт могат да бъдат постигнати само в резултат на продължителна подготвителна работа. Но ненапразно консервативният историк Погодин, завършвайки едно от „изобличаващите“ си писма с трагичния въпрос „Какво да правим?“, му отговори също с въпрос: „Дали да не започнем нова война?“^[43]

Тъй като царското правителство не можеше да живее без блестящи военни успехи, то обагреше този дълъг период на незабележима, „мравешка“ работа на Балканите с ефективни действия

в други райони. Това беше целесъобразно още повече, че тези действия лежах в плана на англо-руската борба, а следователно в общия план на борбата за проливите.

През 1858 г. след завземането на левия бряг на Амур министърът на външните работи можа да поздрави царя с „новата прекрасна, славна страница, вписана в историята на неговото царстване“^[44]. От 1859 г. от Кавказ идваха все нови и нови донесения до царя за „подчиняването“ на нови земи на неговата „държава“. През 1865 г. под стените на Ташкент затрещяха оръдията на Черняев. Тук, в Средна Азия, работите на царското правителство тръгнаха толкова успешно, че се появи опасения да не се предизвика недоволство от страна на Англия.

Пред лицето на тази перспектива се налагаше да се заявява на всеослушание, че „рано или късно може би ще ни се наложи да се откажем“ от Самарканд, че „целият Афганистан не струва и капка европейска кръв“^[45], че „движението в Средна Азия е само крайна необходимост“ и че накрая „Русия няма и не може да има никакви стремежи, опасни за английското владичество в Индия“^[46]. „Отказвайки се добросъвестно от пряка намеса в работите на Европа“, като обещаваха да не бъдат твърде усърдни в Средна Азия, заедно с това си задаваха и въпроса: „Нима днешна Русия като велика европейска държава няма право да влияе по-непосредствено върху делата на Изтока?“^[47]

Още през ноември 1858 г., засягайки въпроса за руската политика след Кримската война, Маркс писа: „Още повече да разклати Турция и да установи свой протекторат над нейните християнски поданици — такива бяха целите, към които Русия се стремеше в началото на войната...“ Като констатира по-нататък факта на „обезсилването“ на Турция в резултат на войната, Маркс дойде до извода, че в това отношение Русия „в края на войната все пак имаше очевидна печалба“^[48]. Пред царска Русия, която нито за минута не бе изоставила мисълта за проливите, стоеше въпросът как да използва започнатото от нея дело по реванша на Балканите ползата, макар и изтръгната от чуждата беда.

Въпросът за балканските християни се актуализира и дори се разшири до границите на въпрос общославянски.

Идеологията на отдавна агресивно настроеното, отдавна предразположеното към блискоизточна агресия великоруско дребно дворянство в лицето на приближилите се до властта „мисионери на славянското дело“ за царизма ставаше оръдие с крупно политическо значение. Славянофилите бяха привлечани към активно сътрудничество в изправената пред азиатския департамент на Министерството на външните работи голяма подготвителна работа.

Като се укрепи след успешната вътрешна „сделка“, царизмът взе курс към нова голяма агресия под развятото знаме на всеславянството. Ненапразно през 1865 г. Маркс писа: „Панславизмът не е само движение в полза на националната независимост, това е движение, което иска да изтрие от лицето на земята всичко, създадено от историята за хилядолетие, което не може да се осъществи, без да измете от картата на Европа Турция, Унгария и половината от Германия, което, достигайки този резултат, не може да гарантира по друг начин своето съществуване освен по пътя на покоряването на Европа.“^[49]

* * *

На поверения им фронт славянофилите водеха настъпление в разгърнат строй. Те започнаха с това, че хвърляха в бой с „грохналия“ западен свят цялата наличност на съществуващите славянски племена. „Време ни е вече — започваше аксаковският «Ден» — да приемем предизвикателството и смело да влезем в бой с публицистиката на Европа за нас самите и за нашите братя славяни.“ За победата е нужна сила. „Нашата сила в Европа — продължаваше «Ден» — е славянският свят...“ Тъй като този единствен съюзник на Русия не бе свободен — той трябваше да бъде освободен: „да освободим от материален и духовен гнет славянските народи и да ги дарим с дара на самостоятелното духовно и може би и политическо битие под сянката на могъщия руски орел — това е историческото призвание, нравственото право и задължението на Русия“^[50].

Проблемът за борбата на славянството се поставяше в цялата принципна широта: „Съществуването на така наречените земи на чешката корона, съдбата на Галиция и Унгария, положението на така

нареченото триединно кралство — Сърбия, Босна и Черна гора, накрая възраждането на българския народ — всичко това са неразделни части от същия този славянски въпрос...“ Или другояче: „Няма частни, противоречащи си един другиму славянски въпроси..., има един славянски въпрос и той трябва да изпълни със себе си цялата бъдеща история на Австрия, Европейска Турция и Русия.“^[51]

„В какво може да се състои — писа след две години Данилевски — най-близката осезателна политическа изгода за Русия от образуването на всеславянски съюз? Разбира се, в увеличаването на външното могъщество, в подсигурияването както на самата себе си, така и на съюзниците ѝ срещу напора на враждебния Запад.“^[52]

Данилевски излезе с обосновката на славянофилската си теория след две години — през 1869 г. — и я разви вече по отношение на новата международна обстановка, като защити не само идеята за „всеславянска федерация“ под егидата на Русия, но и необходимостта от този съюз за Русия и Прусия като „съюз благословен“.

През 1867 г., когато след тежки неуспехи на север Австрия вече в качеството на двуединна монархия започна да води активна политика на юг и я поведе в пълно съгласие с проектите и плановете на победителя си Вилхелм Прусски, приятел и чичо на руския цар, руските славянофилски вестници бяха закрити задълго и „панславистката“ агитация беше прекратена.

В продължение на целия предходен седемгодишен период (1861–1867 г.) не само агитационната, но и организационната работа на славянофилите вървеше с усилен темпове. Откриваха се филиали на славянския комитет в Петербург, Киев и Одеса. Председателят на московския комитет Погодин пишеше „окръжни послания“ до славените. Осъществяваше се прехвърлянето на изнесената от Прага част от ръката на св. Кирил от едно място на друго. На устроената в Москва етнографска изложба (1867 г.) се събраха представители на славянските народи, при това „управлението на железниците доброволно предложи да превозва гостите даром“, а „някои особи от властващата фамилия взеха (във форума) участие“^[53].

Проповедта, която се водеше от славянофилите през този седемгодишен период, тази проповед, която настояваше за разширяване на източния въпрос до границите на въпрос всеславянски, придобиваше значението на широко идеологическо

прикритие на конкретната политическа работа, която, точно през този период, царската дипломация провеждаше по пътя си на придвижване към проливите. Необходимо беше само да се намери реална опорна точка на Балканите. В качеството на обекти на „освободителната“ мисия на царизма на Балканите и гърците, и румънците бяха почти непригодни. Те можеха да бъдат пазени само в резерв.

Към началото на 60-те години княжествата Молдавия и Влахия, служили някога като обект на „защита“ и „покровителство“ от царска Русия, бяха в навечерието на превръщането им от френския император в единно княжество Румъния.

В борбата с австрийското влияние на Балканите Наполеон организира дори таен комитет в Букурещ, под чиято егида трябваше да бъде извършено обединяването на балканските народи в единна балканска федерация. Румъния, която официално се водеше след султана, но прогресираше в западната си ориентация, за голяма досада на управляващите кръгове в царска Русия ставаше „чуждо“ политическо тяло, „лежащо между нас и славяните напреко на пътя към Цариград“.^[54]

След като през 1862 г. прие от Англия ценен подарък (Йонийските острови), Гърция така ценеше английската дружба, че без пререкания приемаше от англичаните един след друг кандидати за гръцкия престол.

Оставаха сърбите, българите и черногорците. Българите бяха „открити“ от руските учени-филолози едва в края на 20-те години на XIX век, по време на пребиваването на руските войски на Балканите. Черногорците, които живеяха в непристъпните планини, бяха немногобройни, но минаваха за заклеті врагове на султана и през Кримската война заслужиха признателността на руския цар. Сърбите, политически отдавна оформили се в крупна автономна провинция на отоманската империя, бяха многобройни и по това време силни. Сръбското население беше болшинството в Босна и Херцеговина; етнографски черногорците бяха също сърби. Управляващите сръбски групи започнаха да се проникват от великосръбски настроения. По отношение на вероизповеданието те бяха същите православни, както и руснаците. Династията на Обреновините, която току-що беше получила властта от ръцете на царска Русия (1858 г.), още не беше затрила старите си спомени. Анексионистичните тенденции в

сръбската буржоазия можеха да се насочат в необходимото русло. При това Сърбия заслужаваше особено внимание предвид граничното ѝ положение с Австрия. Австрийските стоки, внасяни в Сърбия, вече караха да се говори за тях, а бъдещата съдба на босненско-херцеговинските сърби все по-силно започваше да тревожи умовете на австрийските политици. На първо място трябваше да се мисли за покровителство на сърбите и за „защита“ на сръбските интереси. Нещо повече, появи се мисълта, че с помощта на сърбите царизмът ще може да въвлече в орбитата на своето влияние всички останали. Пропагандираната от славянофилските теоретици идея за славянско единство беше тъкмо на място. Очевидно е, че щом проблемът за всички славяни беше един, то и решението му изискваше от всички славяни единство на действията.

Като предостави на идеолозите на славянофилството разработването на проблема в цялата му пълнота, царското правителство се ограничи до своя минимален вариант на „панславизъм“ — идеята за съюза на балканските славяни. Не може да се каже, че действията на правителството се отличаваха с принципна издържаност: когато трябваше, в основата се поставяше принципът на вероизповеданието, друг път — етнографският. Но минималният вариант, вариантът, който се свеждаше до идеята за организиране на славянски съюз на Балканите, в условията на момента изглеждаше напълно реален. „Сърбия по силата на обстоятелствата и вследствие на изключителното си положение — се казваше в инструкцията на Министерството на външните работи до руския консул в Белград от 27.XI.1860 г. — стана като че ли център и опорна точка на останалите славянски области на Турция.“^[55] Какъв практически извод трябваше да направят руските агенти на Балканите от това общо положение? Инструкцията, изпратена от министерството до руския консул в Букурещ, гласеше: „Имайки предвид, че нашата политика на Изток в настояще време е насочена главно към това — да се укрепят материално и нравствено Сърбия и да ѝ се даде възможност да застане начело на движението на Балканите, министерството се реши да подчини на този план всички по-нататъшни свои действия по въпроса за въоръжаването на славянската народност в Турция.“^[56] Накрая в една друга инструкция до същия консул, отнасяща се вече към май 1866 г., е записано: „Нужно ни е да се стараем да групираме всички

разнородни елементи на славяните в Турция около Сърбия като около център, от който впоследствие, при благоприятни обстоятелства, трябва да възникне главното движение, поддържано в съвкупността си от всички славяни.“^[57]

„Към Сърбия — популяризираше тази идея аксаковският «Ден», сега е обърнат погледът на всички племена славянски..., от всички славянски племена на сръбското племе му е най-удобно да се групира..., трайното освобождаване на сръбското племе въобще не принадлежи към раздела на мечтанията.“^[58]

От казаното е ясно: ставаше дума за организирането на съюз на балканските славяни начело със Сърбия, за материално и нравствено укрепване на Сърбия на първо място и укрепване на „въоръжението“ на другите славяни с нейна помощ.

Започнаха от финансовото „укрепване“ на Сърбия. Първо ѝ предоставиха една малка сума от 15 хил. рубли в сребро през 1860 г., после „на господаря беше угодно да отпусне на Сърбия заем отначало от 300 хил. червонеца, а след това да го докара до милион“^[59].

Данните за тези финансови операции ни помагат да си изясним кой е бил въввлечен в този „съюз“ и по какъв начин е ставало въвличането. Оказва се, че на такова въвличане са били подложени не само Черна гора и България, но и намиращата се сред второстепенните Гърция.

„Ние силно съдействахме — се казва в официалното писмо на Министерството на външните работи от 9.XII.1869 г. на името на консула в Белград — за сближаването на Сърбия с Гърция, на Черна гора с България, без които успехът е невъзможен. Ние отхвърляхме всички опити на тези страни да получат помощ от нас и неизменно насочвахме всички към Сърбия, като по този начин създавахме за нея положение господстващо.“^[60]

В дадения случай не се налагаше да се говори за каквито и да е национални движения, в които биха вземали участие народните маси. Съюзът се изграждаше изключително на финансова основа.

Обект на финансирането бяха изключително представители на династиите и управляващите клики. Делото за „материалното укрепване“ се свеждаше до обикновено даване на подкупи.

През 1860 г. съгласно директивата, получена от руското Министерство на външните работи, сръбският княз Михаил

Обренович сключи с черногорския княз Николай съюзен договор: Сърбия поемаше върху себе си задължението в най-кратък срок да въоръжи черногорците, последните обещаваха съвместни действия в борбата с турците. Договорът не се отличаваше с голяма здравина и след няколко месеца даде пукнатина. През октомври същата 1860 г. княз Николай вече се оплакваше от сърбите на руския министър на външните работи за това, че вместо изисканите от тях за въоръжаване и за подкуп на албанските вождове 20 хил. червонеца е получил от сръбското правителство само 3 хиляди. Руското Министерство на външните работи призна обясненията на сръбския министър-председател Гарашанин за основателни и отклони жалбата на княз Николай^[61].

Но тъй като княз Николай във финансовите дела се отличаваше с необикновена настойчивост, за да го удържи в кръга на съюзниците на Сърбия и да не позволи на „националното движение“ в Черна гора да заглъхне, царската дипломация настояваше за сключването на специален сръбско-черногорски секретен договор (1865 г.), според който княз Николай трябваше да получава ежегодно 20 хил. червонеца. След въвличането на черногорския княз в съюза царските дипломати обърнаха внимание на херцеговинците, населяващи един от най-важните участъци на Балканския полуостров, където ставаха големи аграрни вълнения. Съгласно предложението на руското Министерство на външните работи от 21.VII.1867 г., сръбското правителство сключи договор с вожда на херцеговинците Лука Вуколович. Основите на договореността бяха приблизително същите: Сърбия дава пари и оръжие, херцеговинците оказват в нужния момент военна помощ.

Особено много главоболия доставяше на царската дипломация делото за привличането на българите към съюза.

Трудността се състоеше главно в това, че тук нямаше с кого да се сключва съюз. „Намери се шестмилионното българско племе — писа Ив. Аксаков, откривайки в «Ден» събиране на пожертвования в полза на «угнетените» българи — задушено, забравено, смесвано със сърби, власи и гърци... Към обичайния турски гнет... се присъединява и лъжата с европейско-либерални форми, макиавелистичната система на духовно разтление и дори протестантската пропаганда... Ние сме длъжни да помогнем за политическото възраждане на българите: ... гръмка да възвестим за своето съчувствие и да подадем ръка за

помощ.“^[62] Бедата се заключаваше именно в това, че най-дееспособната българска организация — тайният български централен комитет, — установила се през 1865 г. в Румъния и стояща начело на националното движение, бе проникната с революционните идеи, идващи от Запад, и се ориентираше на Запад. Във всеки случай тук работата вече клонеше към това, до което се стигна по-късно — през 1868 г., когато дребнобуржоазните елементи начело с Левски, а впоследствие с Ботев взеха в свои ръце ръководството на националното движение и като издигнаха лозунга за социално и политическо освобождение на България и създаване на „балканска конфедерация“, тръгнаха по пътя на революционната борба. Очевидно е, че с такъв съюзник царската дипломация нямаше общ път.

Наложи се по спешност да се създаде организация, която можеше да въвлече българските селяни в орбитата на царската политика и с която би могъл да се сключи договор. През април 1866 г. по инициатива на руския посланик в Константинопол граф Игнатиев в противовес на „тайния“ на територията на Румъния се създаде „явен български централен комитет“. Новата организация бе съставена от средите на едрата търговска и лихварска буржоазия. Начело бяха поставени приемливи за царизма фигури — Христо Георгиев и Д. Колони. „Явният комитет“ беше призван от името на българския народ да подпише договор със сръбското правителство.

На свикването на българските „нотабили“, състояло се на 5 април 1867 г. по инициатива на същия граф Игнатиев във връзка с пристигането на сръбския княз в Букурещ, са били формулирани основните цели на по-нататъшната дейност на „явния комитет“: съвместна борба заедно със сърбите срещу турците за обединяване на двете „братски“ народности в единно „Югославянско царство начело със сръбския крал Михаил Обренович“^[63]. Скоро след сформирането на „явния комитет“ на Гарашанин било предложено от Петербург да се окаже на „явния комитет“ парична помощ, не превишаваща 5 или 6 хил. червонеца^[64]. Неудовлетворените от това дейци на комитета молеха за увеличение. След месец по настояване на царския представител в Румъния Офенберг те получиха още 25 хил.^[65] с цел „премахване на «тайния комитет» от участие в народното българско дело“. Сръбското правителство се превръщаше в своего рода комитет

по „закупуването на продажни души“. Върховете на българската буржоазия се предразполагаха към русофилски настроения.

На състоялото се в Ялта през 1867 г. съвещание на членовете на „явния комитет“ директорът на азиатския департамент Стремоухов изискваше изпълняването на всички указания на сръбското правителство, а също и включването в комитета на полковника на руска служба Кишелски. Представителите на комитета Евлоги Георгиев и Шопов не само безпрекословено изпълниха желанието на Стремоухов, но дори предварително заявиха: „Ако Русия невинаги е посрещала желанията на българите, това е произлизло не от недостиг на съчувствие, а за тяхна собствена полза.“^[66]

Царските дипломати не се ограничиха с българите. За всеки случай те започнаха да привличат и гърци, залагайки на панелинските стремежи на гръцката буржоазия, като обещаваха на последната всички населени с гърци турски провинции. „Мисълта да се изтръгнат изпод владичеството на Турция всички провинции, населени с гърци — писа царският консул в Белград до Министерството на външните работи през 1866 г., — има все същото влияние и същото обаяние върху умовете на Гърция, както и през 1821 г.“^[67]

Предложението на консула беше прието. По директива от Петербург сръбското правителство сключи договор с гръцките хетерии.

Не забравиха също най-изостаналото племе на Балканите — албанците, но с албанците в началото се получи затруднение. Гарашанин намираще, че албанците „трябва да бъдат подкупвани в самата минута на действието“, руското министерство гледаше на нещата по-широко: вземайки предвид диверсионната роля, която биха могли да изиграят албанците по време на въстание срещу турците, то настояваше за неотложно привличане на албанците към делото „по пътя на подкупването на някои албански вождове“^[68].

Над укрепването на славянското дело особено енергично работеше посланикът в Константинопол граф Игнатиев. На последния беше асигнирана сума в размер 200 хил. рубли „за осигуряване успеха на християнското дело в западната част на Балканския полуостров“^[69].

Към 1867 г., когато руското правителство привлече към делото също и хетериите, балканският съюз можеше да се счита за образуван.

През същата година (март 1867) избухна въстание на остров Крит, населен с гърци, но намиращ се във васално владение на султана. Присъствието на руска ескадра в средиземноморските води поддържа ободряващо на гърците. Сръбският княз Михаил встъпи в отношения с Атина по въпроса за съвместни действия срещу турците. Руските консулски агенти на Балканите изпращаха донесения за възможността за поголовно въстание на християните.

„Мярата за дълготърпение на християните се препълни — възвести Ив. Аксаков в своя «Ден», — Турция се разлага... Няма възможност за по-нататъшно отсрочване решаването на въпроса... Война ли носят събитията или такава дипломатическа игра, в която шахът и матът могат да са равни на което и да е военно поражение... Когато събитията надвиснат близко, те засланят на хоризонта и на външната, и на вътрешната политика всички други интереси.“^[70] „Назряват събития велики.“^[71] Отначало изглеждаше, че всичко върви като по писано. Горчаков водеше дълги беседи с френския посланик в Петербург Мутие за критските работи. В Константинопол Игнатиев нахвърляше програма за реформи в Европейска Турция. През септември 1867 г. на Турция беше връчена колективна нота от държави, към които не се присъедини само Англия. Нотата настояваше за решаване на критския въпрос по пътя на плебисцита. Но Портата отказа да приеме настояването на държавите. Тя започна безпощадно да си разчиства сметките с критяните. Протестиращите държави, в това число и инициаторът на протеста — царска Русия, останаха в положението на безмълвни свидетели.

„Гръцката нация — опитваха се да коригират линията на царската политика по източния въпрос руските либерали — би била съвършено права, ако обръщайки се към нас, би запитала защо ние през цялото време не преставахме да изказваме симпатии, съчувствие, защо цялата преса — както официалната, така и полуофициалната — не преставаше да уверява, че делото на Гърция е право дело, защо сред руското общество се устройваха подписки, балове, спектакли и т.н. в полза на въстанието в Турция, ако в последната решителна минута... ние изведнъж се присъединихме към западните държави. Гръцкото правителство и цялата нация... ще престанат да се доверяват на нашата политика и като се убедят колко много от нейното поведение са

думи и колко малко полза има от тях, ще се обърнат към Запада и само в него ще търсят помощ за себе си.“^[72]

Но след сключването на австро-френския договор през 1868 г. царизмът започна да проявява удивително равнодушие към съдбините на „единоверните“ гърци. Нещо повече, тъй като към критяните през цялото време вървеше помощ и във въздуха замириса на гръцко-турска война, по инициатива на Русия в Париж беше свикана конференция на държавите, която предяви към Гърция изискване да не допуска на своя територия образуването на въоръжени отряди за помощ на въстаналите, да не допуска и въоръжаване на кораби срещу турците. Гръцките националисти от остров Крит не само бяха оставени на самите себе си, но, както веднъж това вече се случи при Александър I, бяха сметени за „бунтовни“ и бяха предадени на султана.

В руската политика явно се набелязваше рязък завой. Това беше в края на 1868 г. А още по-рано започнаха да намаляват симпатиите на царизма към сърбите. Въпреки че неотдавна на Сърбия бяха обещани нови парични заеми, Министерството на външните работи бързаше (от края на 1867 г.) да прекрати по-нататъшното отпускане. „Не може да става дума — гласеше инструкцията, получена от руския консул в Белград от Петербург — за каквито и да е по-нататъшни помощи и съдействия.“^[73]

През същата 1867 г. България се оказа арена на симптоматични събития. Сред селяните, населяващи Тетевенските планини в България, избухна въстание срещу турските власти. Въстанието беше жестоко потушено от турците. Европейската преса започна да обвинява руския търговски консул във Филипопол Найден Геров в непосредствено организиране на въстанието. Министерството на външните работи бе принудено да снесе Геров от длъжност. Целият този епизод може би така и щеше да си остане неизяснен за историята, ако Геров не беше започнал да пише оправдателни писма и с това не ни беше оставил материали, обясняващи произхода на устроеното от турците кърваво клане. Оказа се, че организирането на въстанието е било предприето от Геров съвместно с „явния централен комитет“ по поръчение на граф Игнатиев и със средства, отпуснати от последния; целите на обреченото на неуспех въстание се заключаваха в това да урони авторитета на „тайния комитет“ и да компрометира самата идея

за въоръжено въстание в очите на широките народни маси в България. [74]

На 18.VI.1869 г. (малко преди свикването на международната конференция в Париж) пристигналият във Виена Игнатиев проведе съвещание по източните дела с тамошния руски посланик барон Икскюл. На съвещанието се говореше за необходимостта „да се постигне отсрочка на вдигането на балканските народи срещу Турция до момента, когато ние бихме били в състояние да неутрализираме австрийските сили или до възникването на първия международен конфликт, който може да послужи като диверсия за предполагаемото въстание, чийто срок би било желателно да се продължи до пролетта на 1869 г.“ „Трябва да се подтикнат — бе записано в протокола на съвещанието — западните държави да изискат автономия за остров Крит, което неминуемо ще доведе до предизвикване на турците.“ [75] Такова предложение бе внесено след това на Парижката международна конференция, при това руският представител имаше възможност да демонстрира разположението на Русия към султана, като се изказа за категорична забрана гръцките кораби да оказват каквато и да е помощ на въстаналите критяни.

Това беше периодът, когато бързо израстваше не само гръцката, но и сръбската буржоазия, когато в условията на укрепващото австро-френско сближаване се осъществяваше тяхното стремително освобождаване изпод опеката на руския царизъм, когато въпреки целия пролят от царизма златен дъжд катастрофално падаше руското влияние в Сърбия, когато протезето на Русия — сръбският княз Михаил, беше убит (1868 г.) и качилото се на трона ново правителство на непълнолетния Милан открито прие западна ориентация.

Това беше период, когато реакционните настроения в руските управляващи сфери укрепнаха дотолкова, че дори министърът на външните работи почувства необходимост да приключи, както се изрази той в циркуляра си, с „революционната фразеология и институциите, чужди и натрапени ѝ (на властта) по силата на необходимостта“. Това беше времето, когато циментираната от полските дела руско-пруска дружба така натегна струната на френско-германските антагонизми, че вече стана възможно да се говори за преразглеждане на Парижкия договор и руското дипломатическо ведомство вече можеше да започва подготовката на консулите си в Близкия изток. През това време

дружбата със султана ставаше особено важна. Естествено, в тези условия славянският съюз се оформяше като тежест, която пречеше на движението. Политическите планове временно се стесняваха, но печелеха в конкретност и реалност. Идеолозите следваха политиците. Малко преди това Ив. Аксаков предупреждаваше: „Западът ще предложи на гърците да си купят политическо величие с цената на дружбата с Русия... А с Константинопол във всеки случай той ще се постарее да се разпореди така, че тази византийска столица да няма никакво заплашващо и стратегическо значение. Колкото и да е голяма симпатията ни към гърците, ние не трябва да им принасяме в жертва нито нашите братя славяни, нито интересите на Русия...“^[76]

Говорейки за тези нови трудности, които израстваха тогава на Балканите и се отразяваха преди всичко върху положението на турските християни в лицето на „братята критяни“, „отново попаднали под ненавистното турско иго“, московският полуофициоз утешаваше пострадалите: „Трябва да се изчака малко, за да си подготвите възможност да ги надхитрите, а понякога е необходимо дори да отстъпите именно за да прескочите през тях със смело и силно движение.“^[77]

Захвърляйки създадения от нея „съюз“ с всички славянски и неславянски племена като негодна вехтория, царска Русия се готвеше да направи нов скок към водите на Босфора.

* * *

След Севастопол чувствителният нерв на външната политика на царизма се напипваше от всички: Върху перспективите за отмяна на Парижкия договор Наполеон III строеше играта си с Александър III (през 1858 г.); върху същите мотиви се опитваше да играе Франц-Йосиф и през 1859 г., и през 1867 г.; от 1866 г. на същия инструмент Бисмарк започна да „разиграва“ своята голяма симфония, чийто финал беше съюзът на тримата императори.

Веднага след завършването на австро-пруската война услужливият руски племенник получи от благодарния си пруски чичо твърдо обещание да му помогне в делото за отменяне на Парижкия договор.

В продължение на цялата 1869 г. между Александър III и Вилхелм се осъществяваше активен обмен на приветствия, поздравления, течеше безкрайно взаимно връчване на ордени. В делото вземаше участие също и Франц-Йосиф. Отслабената и изгонена от Германия Австрия беше вече много нужна на Бисмарк. Две години по-късно германският посланик във Виена Швайниц казваше на Новиков: „Ние сме заинтересовани от поддържането на нейната (на Австрия) неприкосновеност, според нас много по-необходима, отколкото опазването на неприкосновеността на отоманската империя.“^[78]

През пролетта на 1870 г. Александър прекара цял месец на гости при чичо си в Емс, след което чичото поведе войските си към Париж, а племенникът се върна в Петербург за редактирането на съставения по това време от канцлера Горчаков циркуляр до всички европейски дворове. Циркулярът известяваше света за това, че Русия не се счита повече обвързана в Черно море с ограниченията на Парижкия договор. Това беше през октомври 1870 г. А още преди това Игнатиев в Константинопол предприе съответната политическа обработка на великия везир Али паша. Лишена от подкрепата на Франция и оставена в Близкия изток почти очи в очи с царска Русия, Портата така дълго беше стояла под заплахата на всевъзможни въоръжени действия от страна на славянския съюз и доскоро беше рискувала толкова много в разрешаването на критския въпрос, че вече не можеше да не бъде доволна от промяната в настроенята на северния си съсед и не можеше, естествено, да не се окаже податлива.

„Позицията, приета от Русия по време на вълненията, предизвикани от френско-пруската война сред християнското население на Изток — отбеляза руски буржоазен историк на въпроса за проливите, — която клонеше към успокояване на умовете на възбуденото население, способстваше за умиротворяването му... Такава позиция възприета от Русия по отношение на Турция... трябваше да убеди Портата, че нашата страна не замисляше никакви интриги.“^[79] С една дума, от тази страна беше повече от благополучно. Неблагополучно беше с австрийците и с англичаните, особено с последните. За късмет на царската дипломация на власт в Англия беше либералното правителство на Гладстон, което не беше склонно да отстоява на всяка цена неприкосновеността на владенията на султана.

Наистина, натискът на английското обществено мнение си казваше думата. На руския посланик в Англия Брунов му се налагаше да взема мерки за осигуряване на руските държавни книжа, които се съхраняваха в Лондон на сметката на Министерството на финансите. Война, разбира се, не можеше да има, тъй като Англия нямаше континентален съюзник.

В депешата си до пруския посланик в Петербург княз Райс^[80] Бисмарк току-що беше признал официално руските желания като „справедливи“. Но на международната конференция ѝ се наложи да се съгласи и да издържи ред дипломатически атаки и обходни маневри на противника. Германските дипломатически представители в Лондон и в Константинопол оказваха на царската дипломация енергична помощ. А най-голямата услуга оказа на царизма по време на пренията на конференцията турският представител, който упорито отстояваше формулировка, изгодна за царска Русия. Предприетото дело се увенча най-накрая с постановките на Лондонската конференция от 20.II.1871 г.: статиите на Парижкия договор, установяващи неутрализацията на Черно море, бяха отменени. За царизма този дипломатически успех беше още повече важен, защото му беше необходимо поне малко да се оправдае пред буржоазията на собствената си страна. „Никога дотогава нашето правителство — отбелязваше царският цензор Феоктистов — не се намираше в такова разединение с общественото мнение, както по време на разгрома на Франция от немските пълчища.“^[81] Достатъчно е да се каже, че десет дни преди подписването на постановките на Лондонската конференция либералният „Голос“ писа, че Русия и славяните в бъдеще ги очаква война — „единствено възможната народна война“ „с турците и немците“ и че „французите сега са приятели на славяните, защото са врагове на техните врагове“.^[82]

Ненапразно министърът на вътрешните работи Тимашов още тогава предпазваше руския печат от „ултрапатриотизъм“ по остзейския въпрос. Ако Парижкия договор е нарушен от Русия с подкрепата на Прусия — разсъждаваше царският цензор, — „то господарят не може да допусне от страна на нашия печат и най-малкото порицание към дружествена нам държава“.^[83]

Дипломатическият успех на царизма предизвика взрив от приветствени телеграми от дворянски събрания, градски и земски управи.

Той повдигна престижа на самодържавието в страната и му откриваше перспективи за нови пътища към разрешаването на историческите задачи на Изток.

Откриващият се пред царизма нов път към разрешаване на източния въпрос бе пътят към Константинопол през Берлин и Виена. Когато в края на 1871 г. в Петербург пристигна германският принц Фридрих-Карл, по думите на един съвременник, „в двореца е ставало нещо необичайно“, а „господарят е бил като опиянен“.^[84] Пристигналият заедно с германския принц пруски генерал Молтке още тогава бил избран за почетен член на Академията на науките^[85]. А когато в края на август 1872 г. царят узна за предстоящото пътуване на тогава вече съвсем послушния на Бисмарк Франц-Йосиф в Берлин, той се обърна към германския посланик княз Райс с въпроса: „Нима не искат да ме видят в Берлин?“ „За мен ще бъде истински празник да видя отново вашата храбра великолепна армия“ — писа той след известно време в отговор на последвалата от Берлин любезна покана^[86].

Той бързаше натам, където между Бисмарк и Андраши се водеха тайни преговори за възнаграждаване на Австрия, понесла неотдавна в Средна Европа и на Адриатика тежки земеделски загуби. Възнаграждаването, според мисълта на Бисмарк, трябваше да бъде осъществено в плана на разширяването на югоизточните граници на Австрия. Царят бързаше натам, където съзряваше планът за разделянето на турското наследство.

Ако допреди година Тиер още можеше да се утешава с мисълта през „дверите“ на полския въпрос да влезе в дружески отношения с Русия и дори поръчваше на генерал Фло да поднесе на царя от името на Франция покаяние за греховете по повод шестдесетгодишното ѝ увлечение по поляците^[87], то сега французите трябваше да оставят всички тези надежди. Съобщавайки за пътуването на Александър II в Берлин, френският посланик във Виена писа (10.VIII.1872 г.) на своя министър: „По такъв начин Русия се отказва от каквато и да е мисъл да склучи съюз с Франция, като награда за което би ѝ бил осигурен Изтокът...“^[88]

А в един априлски ден на следващата 1873 г. в Петербург на Дворцовия площад бяха събрани 1300 музиканти от духовия оркестър и 480 барабанчици, за да посрещнат пристигналия с ответна визита

Вилхелм I. „Градът придоби такъв празничен вид — записа един съвременник, — какъвто не е бивал и при най-знаменателните народни тържества. Всички къщи бяха украсени със знамена и на някои от тях пруско-германските флагове скриваха дори руските.“^[89] Дори било наредено на „военните генерали да сменят червените си панталони с някакви други, тъй като червените били заимствани от френската армия“.^[90]

След няколко седмици във Виена Александър II се обвърза с Франц-Йосиф с обстоятелство, аналогично на току-що подписаното от него, макар и по-малко конкретно и определено. На 22 октомври 1873 г. към този договор се присъедини и Вилхелм. Създаваше се „съюзът на тримата императори“, който възкресяваше у царя надеждите да върне старата си роля на арбитър на Европа^[91], който като че ли опростяваше до крайност разрешаването на стоящите пред властта вътрешнополитически задачи и обещавахе на царизма получаването на дългоочакваните „ключове“ от неговия „дом“.

В този нов план на разрешаване на източния въпрос на царизма му се налагаше в нещо да се поотдръпне: променяше се схващането за Австрия като за изконен антагонист на Русия, променяше се схващането за цялата съвкупност на балканските славянски племена като за единен и неделим обект на руското покровителство.

Като се констатираше с удовлетворение, че „виенският кабинет предвижда разпадането на Турция“ и се отбелязваше, че граничещите с Австрия турски християни не трябва да се страхуват от австрийското влияние и „могат само да спечелят“ от „общуването“ с нея, в съставения през 1873 г. в Министерството на външните работи отчет за пътуването на царя във Виена се заключаваше: „Сближаването е Австрия повлече след себе си признаването от страна на Русия на правото ѝ на влияние в славянските земи, от което ние се ползвахме сами и което дотогава ревниво пазехме.“^[92]

Съвсем неотдавна Катков, оформящ се по това време като царски публицист на самодържавието, предричаше на империята на Хабсбургите „последно крушение“ в „най-близко бъдеще“ и дори обявяваше, че като независима държава тя вече е „изчезнала за европейската дипломация“.

Това беше през 1871 г., когато дори сред консервативната руска публицистика не бяха още изживени предизвиканите от Кримската

война австрофобски настроения.

„Императорът Франц-Йосиф сега е в Петербург — писа същият Катков през февруари 1874 г., — приветстван и честван като скъп гост и съюзник на нашия августейши господар.“ Като обявяваше идеята за „съединяването на всички славянски народи под един скиптър“ за „политическа нелепост“, Катков считаше тогава, че „със своето славянско население монархията на Хабсбургите повече от която и да е друга страна в света“ може да бъде в „дружески и родствени“ отношения с царска Русия и че интересите на Русия и Австрия на изток „могат да стигнат до съгласие и дори да си съдействат едни на други“^[93].

Наистина, до неотдавна — през февруари 1872 г. — френският консул в Белград донасяше на своя министър за господстващите сред австрийците опасения да не би сръбското княжество „да се превърне в инструмент на петербургския кабинет“^[94], а френският посланик в Берлин съобщаваше за непрекъснатата се агитация на Австрия сред босненците, херцеговинците и дори българите^[95].

Наистина, през 1873 г. — годината на подписването на руско-пруския и руско-австрийския договор — руското Министерство на външните работи разпрати до своите консули на Изток инструкция, която ги задължаваше да събират и да доставят всевъзможни сведения за военното положение на Турция, включително и информация за мястото на разквартируване на отделните полкове и дори роти. „Мравешката работа“ на руските консули в Близкия изток не спираше нито за минута, царизмът продължаваше да се „грижи“ за положението на всички „угнетени“ християни на полуострова без значение на тяхната принадлежност към една или друга националност и от средата на 70-те години започна да асигнира ежегодно за продоволствие на надигащите се херцеговинци средно около 40 хил. рубли^[96].

По повод пристигането на сръбския княз Милан в Букурещ през 1874 г. либералният „Голос“ писа за отслабващата Турция, за растящите сили на Румъния, Сърбия и Черна гора, чийто съюз ще им даде възможност „да се възползват“ от турското „наследство“^[97]. Но славянофилският печат все още продължаваше да мълчи. А същият „Голос“ внимателно, едва ли не с езоповски език говореше за „подготовката за действия на обединените сили в случай на твърде възможни компликации в Близкия изток“^[98].

Но на царизма му се налагаше да изостави мисълта за Сърбия като за своя опорна точка на Балканите, а въпроса с турското наследство да решава, като се съобразява с интересите на Австрия. Още повече, вече се налагаше заедно с Австрия да се вдига въстание в Херцеговина (1875 г.), заедно с нея да се действа в областта на подготовката на сръбската армия за действия срещу турците. „Пропускането на руски и други доброволци през австрийската граница — донасяше руският консул в Рагуз — се осъществява в по-голямата си част безпрепятствено. Тогава в северната част на Босна действаше полковник Деспотович. В негова помощ неотдавна сръбското правителство беше изпратило четирима офицери за организиране на инсургенти.“

В периода на босненско-херцеговинското въстание, в тревожните дни на отново нарастващата източна криза царизмът предприе опит да възкреси ликвидирания от него неотдавна „славянски съюз“. За основа на обединяването се налагаше да се вземе вече не Сърбия. За опорна точка взеха малката „дружествена“ Черна гора. В края на 1875 г. на княз Николай Черногорски бе възложена мисията да започне преговори със съседите си. На 30.I.1876 г. той подписа договор с Милан за „съвместна борба срещу турците с цел освобождаване на балканските християни от турско иго“. Привършването на военните приготовления от страните се набелязваше в края на март 1876 г. От своя страна Сърбия се задължаваше да привлече към това съглашение гърците, румънците, българите и албанците^[99]. През лятото на 1876 г. на Сърбия бе отпуснат заем в размер на 3750 хил. рубли. При това Сърбия се задължаваше да помогне с пари и оръжие на съюзниците^[100].

В оформената на Балканите нова международна обстановка новото дете на царизма не можеше да живее пълноценен живот — Гърция и Румъния категорично отказаха да вземат участие в действия срещу Турция. Но обнадеждени от Игнатиев в това, че Русия веднага ще им дойде на помощ, през юли 1876 г. сърбите тръгнаха срещу Турция. А непосредствено преди началото на тези военни действия Александър II и Франц-Йосиф дори без знанието на Бисмарк започнаха в Райхщадт да си поделят Турция. Първоначално се съгласиха част от Босна да вземе Франц-Йосиф, Александър — частта от Бесарабия, изгубена от него през 1856 г., и Батуми, а Константинопол да се обяви за свободен град. Споразумяха се, че

върху развалините на Турция се образуват три самостоятелни държави — Гърция, Сърбия и Черна гора. Накрая се договориха, че в никакъв случай няма да бъде допуснато образуването на каквато и да е голяма славянска държава на Балканите.

Засягайки значението на сделката, сключена в Райхщадт, руският посланик във Виена говореше за възстановяването на „старите предания за Екатерина II и Йосиф II, прекъснати от поредица недоразумения, продължили много години“. Така се отказваха от каквато и да е мисъл за славянско единство, от идеята за еднолично покровителство на славяните от Русия. „От политическа гледна точка — писа Новиков на Горчаков на 20.IX.1876 г. — на нас ни е съвсем безразлично, че няколко стотици хиляди босненци... чувстват естествен стремеж към съседната монархия... Ние можем само да се радваме, че нашите босненски единовеци... ще получат облекчение в страданията си, като влязат в състава на една християнска, образована държава...“^[101]

* * *

Ненапразно княз Горчаков в записката си до царя от 17.X.1876 г. писа за „необходимостта да се действа незабавно, бързо и енергично“. Налагаше се да се бърза с използването на международната обстановка, която се създаде благодарение на изправната работа на новия съюжен механизъм. Бисмарк, този главен механик на новата съюзна система, изтъкваше пред руската дипломация идеята на Райхщадт още през 1875 г.^[102] Но като сближаваше двата антагониста в блискоизточния въпрос, той се старееше да не ги допуска твърде близо един до друг, за да запази в ръцете си координирането на техните действия.

Като отклони навремето Австрия от старите ѝ политически позиции, бисмарковска Германия вече внимателно бдеше над монархията на Хабсбургите, за да може с нейна помощ „да държи Русия в шах“^[103]. Бисмарковската дипломация нито за минута не се съмняваше в целите, които преследваше царизмът в Близкия изток.

„Тя (Русия) — писа германският посланик в Лондон до Бисмарк на 28.VI.1877 г. — иска безусловно и изключително да властва над

Черно море, което... трябва да стане руско вътрешно море. Русия иска да разкъса защитната линия на Константинопол, Дунав и, където е възможно, Балканите..., за да може при бъдещи усложнения в Европа да прави с Константинопол всичко, което поиска.“^[104]

Като поощряваше петербургския си приятел в завоевателните му стремежи, бисмарковска Германия без страх гледаше в бъдещето: тя не считаше за особено „голямо нещастие“ „разпростирането на Русия в южнославянските страни“, още повече разпростиране, уравновесено от насрещна австрийска експанзия, а в завладяването на Константинопол от Русия тя виждаше „зародиша“ на собствената ѝ „гибел“^[105].

Като поддържаше предложения от Андраши проект за реформи в Турция, проект, разчетен на отсрочка в развързката и едновременно създаващ твърда основа за австрийска намеса във вътрешните работи на Босна, Германия чрез генерал Мантойфел обеща в същото време на Русия „да не я изостави“ в случай, че пътищата ѝ с австрийците се разделят и ѝ се наложи да стъпи на Балканите самостоятелно^[106]. След няколко месеца Бисмарк „откъсна“ още един плод на енергичните си старания — австро-руската конвенция (от 3.I.1877 г.): Австрия се задължаваше да не заплашва Русия по фланга, докато тя се придвижва на юг от Дунав, а Русия даваше съгласие за присъединяването на Босна и Херцеговина от Австрия.

Непосредствено след това царят извести чичо си, а Горчаков — Бисмарк за необходимостта царска Русия да излезе в защита на християнската цивилизация. От двете страни беше получен отговор, от който в Петербург останаха много доволни.^[107]

В Петербург, разбира се, не знаеха всичко, не знаеха и това, че Бисмарк разчиташе Австрия да завземе не само Босна, но и Сърбия и Влахия^[108]. Като поощряваше руската агресия в Близкия изток и се стараеше да я регулира с насрещна австрийска агресия, Бисмарк, този главен механик на съюза на тримата императори, придобиваше мощен регулатор на придвижването на Русия в лицето на Англия.

Това беше времето, когато Германия, стъпила на пътя на бързото капиталистическо развитие, предприела енергично преоборудване на флота си от вятърна на парна тяга и осъществяваща вече първите си разузнавания в района на Азиатска Турция, скъса със старото си положение на полуколония на Англия, но все още не беше успяла да

създаде всичките предпоставки, които доведоха в бъдеще до жестокия англо-германски конфликт.

Заедно с това беше и времето, когато едновременно с растежа на руската обработваща промишленост и свързания с него подем на промишления протекционизъм, с отслабването на англо-руските икономически връзки, с непрекъснатото придвижване на Русия в Средна Азия по пътя към Индия англо-руските противоречия се задълбочаваха и изостряха, готови в следващото десетилетие да стигнат до точката на кипене.

Навлязлата във фаза узряване на финансовия капитал Англия значително по-малко, отколкото преди, мислеше за запазването неприкосновеността на Турция. Вече започнаха да се появяват проекти, свързани с предстоящото разпадане на Турция. Вече се появи и достигна до страниците на руския печат един проект за образуване на международна търговска „левантска“^[109] компания^[110] върху развалините на османското владичество в Европа. Вече „Times“ беше склонен към образуване от Босна и Херцеговина на полусамостоятелни държави по подобие на Сърбия и Румъния.

Овладейла Суецкия канал и развила мрежата на индийската железница, Англия вече се чувстваше значително по-твърдо в позициите си на Изток и можеше с голямо хладнокръвие да гледа руската агресия на Балканите. Ненапразно Бисмарк в записката си от 20.X.1876 г. (н.ст.) изказваше предположение, че „ако такъв миролюбив монарх като император Александър бъде принуден по силата на вътрешни трудности да излезе в защита на християните в Турция, Англия в отговор на това няма да обяви война, но ще заеме Суец и Александрия и по такъв начин ще запази европейския мир, макар и за сметка на Турция“^[111].

Лишената, от континентални съюзници Англия не изглеждаше особено опасна. Тя умееше да парализира русофилските тенденции, които се появяваха сред известна част от управляващите кръгове на Турция без видима намеса във вътрешните работи на страната, като само тласкаше привържениците си сред управляващите турски кръгове към организирането на масово кърваво клане и жесток побой на неудобните ѝ турски политически дейци.

Раздвижените във връзка с обхваналата Англия криза войнствени настроения на английската буржоазия отново изискваха от

министерството на Биконсфилд ако не решителни действия, то поне енергични жестове и фрази. Намесата на Англия, както е известно, спря руските военни успехи на Балканите и направи безплодна цялата предприета от царизма военна кампания. Както е известно, делото завърши с това, че полза от руско-турската война имаше запазилата неутралитет Австрия. Но това се отнасяше вече към периода, когато Бисмарк открито „поставяше дружбата с Австрия по-високо от нашата“^[112]. А преди това, когато нещата още само се приближаваха към война, бисмарковска Германия проявяваше такива симпатии към блискоизточната агресия на царска Русия, че дори склонният към по-предпазлив начин на действие в Близкия изток и продължаващ „западническите“ традиции либерален „Вестник Европы“ започна да вярва в бързия успех и усвояваше решителна славянофилска терминология. Като откликна на избухналото в Херцеговина въстание, като засегна позицията, възприета от Германия в блискоизточната криза, и подчерта германската отстъпчивост по отношение на Русия, списанието дойде до заключението: „Но ако се предполагат равни отстъпки от страна на Германия, на нас ни е по-изгодно да действваме в случая заедно с нея, защото тогава Австрия ще тръгне след двете империи.“ „Западническият“ орган с цялата си решителност се изказваше срещу „системата на строга постепенност в разлагането на Турция“. „Никога още — казваше той — Русия не е имала толкова изгодна позиция, за да желае окончателно решение, както сега... Необходимо е нещо по-съществено от полумерки, за да оправдае Русия легендите, че защитава балканските славяни.“^[113]

* * *

Започналото в периода на реформите от 1861 г. недоволство от страна на определени крепостнически групировки продължи кратко. Реакционната същност на селската „реформа“ се показва в пълна мяра. „Ето я и реакцията“ — отбеляза царският цензор Никитенко в дневника си още през юни 1862 г.^[114]

Изминаха още няколко години, характерни с обхващащата буржоазията грюндерска треска^[115] и мобилизация около

бюрократичния апарат на крепостническите сили.

„Реакцията явно придоби систематичен характер^[116] — продължаваше записките си чиновническият летописец. — Катков стигна до последна крайност... Той като луд се нахвърля върху новите преценки, върху общественото мнение... Във всичко вижда престъпление, измяна, nihilизъм.“^[117]

Фигурата на Катков, умеещ да съчетава в публицистиката си служенето на интересите на реакционното дворянство и на крупната финансова и промишлена буржоазия, който от бивш „консерватор с прогресивна жилка“ се превръщаше в „стражево куче на самодържавието“, ставаше характерна, симптоматична като израз на политиката, която провеждаше правителството в делото по укрепване на буржоазно-феодалния блок, в делото по утвърждаването на своето господство в борбата с новите, израстващи от новата капиталистическа действителност, революционни сили.

Ненапрасно в тези дни консервативният историк Погодин на „метежната“ Франция, където „в дима, в заревото, в кръвта, в шемета на всякакви злодеяния и неистовства“ се раждаше „някакъв нов ред на нещата“, „ненадежден“ и неустойчив в корена си, противопоставяше царска Русия с нейната непоклатима власт, която дава възможност на населението да се наслаждава на „пълно спокойствие“^[118]. Погодин направил това сравнение в една своя реч, произнесена на обяд в дома му на Девиче поле, където той можеше по цели месеци да се изолира от външния свят. Редакторът на „Московские ведомости“ живееше на къде по-оживено място и по силата на положението си не можеше да се отдава нито на отшелничество, нито на каквито и да е илюзии. Той ненапрасно стигна до състояние на „бяс“. Изкарваше го извън себе си не само обстоятелството, че „от някаква чудата организация, взела под своя опека всички страни в света“ и действаща в Лондон, „някой си г-н К. Маркс... е избран да ръководи Германия заедно с Русия“^[119]. Плашеше го особено това, че вътре в страната има сили, върху които тази „чудата организация“ можеше да гради разчетите си, дори и тази сила да би била само „изпортената от фалшивото училище учеща се младеж“.

„Русия несъмнено се намира в навечерието на революция — писа Енгелс през 1875 г., като даде пъстра картина на вътрешното положение на царска Русия. — Революцията несъмнено приближава.“

Само две събития — според мнението на Енгелс — биха могли да я отсрочат задълго: или преждевременен опит за въстание, който „отново ще хвърли заможните класи в обятията на правителството“, „или успешна война срещу Турция или срещу Австрия, за което са необходими пари и надеждни съюзници...“^[120]

Александър II се готвеше за война с Турция.

Но в редовете на същинската промишлена буржоазия блискоизточната военна агресия на царизма далеч не винаги предизвикваше този ентузиазъм, с който се възприемаше военната агресия в Средна Азия, не предизвикваше и това оживление, с което се водеха разговори и спорове около въпроса за руската сухопътна търговия с Китай.

Ако в средата на 30-те години руските промишленици бяха твърдо уверени, че „цяла Азия трябва да бъде цел на нашата текстилна и търговска дейност“ и Държавният съвет можеше с пълно основание да постави на дневен ред въпроса за завоюването на азиатския пазар без всякакви ограничения, 60-те години донесоха на руската промишлена буржоазия сериозни разочарования.

Още през 1859 г. списание „Вестник промишленности“ бе принудено да признае, че „в Турция и Левант, където преди се продаваше много по-голямо количество желязо, то започна да се заменя с английско“^[121], че от друга страна, тази същата Турция „се превърна в любима мисъл на австрийските експортери“, „естествено място“ за пласиране на австрийските стоки^[122].

В периода на блискоизточната криза от 70-те години икономическата връзка на руската промишленост с турските и балканските пазари стана съвсем призрачна.

На едно от заседанията на „Обществото за съдействие на руската промишленост и търговия“ през 1875 г. бе огласена съставената в руското константинополско посолство записка, където се констатираше с тревога, че износът на руски промишлено-фабрични произведения за Турция е почти равен на нула^[123]. Характерно е, че въпросът за състоянието на руската търговия на турския пазар е бил повдигнат не от руски фабриканти и търговци, а от трима гърци, търгуващи в Константинопол^[124]. Когато през 1874 г. се опитаха да започнат в Истанбул близо до големия пазар търговия с руски стоки под фирмата „Руски пазар“, те започнаха бързо да губят и след като се

разориха, се обърнаха към руския посланик Игнатиев с молба да подкрепи тяхното предприятие. Обществото за съдействие на руската промишленост и търговия, където попадна ходатайството на гръцките търговци, се зае с изучаването на въпроса и дори състави за тази цел специална комисия, която трябваше да се събира всяка седмица. Изясни се, че оборотът на руската външна търговия с Турция съставлява само 3,2% от целия износ на империята и не повече от 4,5% от вноса. Изясни се също, че ако до 1870 г. руският експорт за Турция неколkokратно е превишавал турския внос в Русия, то през последните години това съотношение се е изменило не в полза на Русия, че „Русия е станала пазар за турските стоки, в който последните се пласират все повече и повече, докато продажбите на руските фабриканти... клонят към пълното прекратяване“^[125].

Заключението на комисията се свеждаше до посочване на това, че без привличане на руски промишлен капитал към делото, без създаването на специално, разполагащо с крупни капитали акционерно общество положението на руската търговия на турския пазар не може да се оправи.

Да организират акционерно общество в този момент не успяха и скоро комисията прекрати по-нататъшното изучаване на руско-турската търговия. Царското правителство нямаше желание да се занимава с икономическото завоюване на турския пазар. Предложението от Игнатиев (1871 г.) проект за образуване на руска банка в Константинопол беше отклонен от министъра на финансите Райтерн като „можещ да се обърне във вреда на нашето политическо влияние (в Турция)“^[126]. Самото „Общество за съдействие на руската промишленост и търговия“ премина към любимите си теми за завоюването на средноазиатските, персийските и китайските пазари.

В доклада си на заседанието на Обществото за съдействие на руската промишленост и търговия на 29.XI.1872 г. представителят на московските текстилци Шавров говори за ограничеността на вътрешния пазар и за необходимостта от експанзия в Средна Азия за развитието на фабричната промишленост. „Целта ни в Средна Азия — подчертаваше той — не е да пожънем военни лаври... Не са ни нужни блестящи победи, нито ежедневни бюлетини за победи..., нашата търговия не трябва да бъде маркитантка край великата армия, а нашата

велика армия трябва да бъде само караул, осигуровка на нашата търговия.“^[127]

Обаче е известно, че и руските търговци, и руските промишленици, и фабрикантите съумяваха по подобаващ начин да използват обстановката, създадена във връзка с руско-турската война, че на база успешните или неуспешни военни доставки не само се множаха старите, но и израстваха нови капитали.

Надигащото се в страната революционно движение тласкаше царизма към бърза военна изява на Балканите.

Военната неподготвеност на царизма го заставяше да търси надежден съюзник.

Но ненапразно Александър II беше член на съюза на тримата императори. Но пък ненапразно този съюз беше създаден от Бисмарк. „Прусия като такава — казваше Маркс — това е нейната династия; тя бе създадена и съществува във вида, в който е, с руска подплата. Едни поражения на Русия, една революция в Русия би била погребален звън за Прусия.“^[128] Бисмарк беше длъжен да се погрижи, не можеше да не се погрижи да избави царизма от бедата, да повдигне политическия му престиж. Частично и тук се намираха класовите корени на съдействието, което Бисмарк оказваше на царизма в източния въпрос. „Разговорите му с нашия посланик са такива — отбелязваше председателят на Съвета на министрите Валуев, — че от тях не би се отказал и пламенен русофил. Те клоняха към развиването на шовинистични страсти и по забележителен начин бяха съобразени с характера на господаря. Бисмарк говореше за честта на Русия, за упадък на духа в армията, за вредата от мирен изход за монархическото начало и всичко това имаше ефект.“^[129] Царят, който се нуждаеше от малка победоносна бойна, намираше в лицето на бисмарковска Германия съюзник, готов да го подкрепи в действията му срещу Турция.

Когато в Босна и Херцеговина избухна въстание, руско-турските отношения продължаваха, както изглеждаше, да имат най-дружески характер. Но, разбира се, райхицадтската сделка внесе решителна промяна в отношението на правителството на Александър II към Портата. Според собствения му израз царят престана „да се нуждае от дружбата със султана“^[130].

Царизмът не можеше да се ограничи с организирането и подкрепата на херцеговинското въстание. Налагаше му се в пълния смисъл на тази дума да режисира сръбско-турска война. Налагаше му се да организира сръбската армия, като се погрижи за числеността ѝ, материалното снабдяване, за ръководенето на действията. За тази цел бяха привлечени оставените толкова дълго без работа славянофили. Славянският комитет разгърна агитация. Турция е „орда, изправена върху развалините на древното велико православно царство“. Турция е „чудовищно зло“ и „чудовищна лъжа“, „внедрена от нея (Западна Европа) в семейството на християнските народи, намацана с белила и червила“. „Започва страшната, кървава последна борба на славянството с исляма...“ Всичко това бе възвестено във възванието на московския славянски комитет, издадено през юни 1876 г.^[131]

По църквите се предприемаше събиране на пожертвования. В Москва, на Славянския пазар под ръководството на самия Иван Аксаков се учреди орган за вербуването на доброволци в действащата сръбска армия. Покорителят на Ташкент генерал Черняев, уволнен навремето от служба с малка пенсия и принуден, за да припечелва, да се подготвя за нотариус, откликна на призива на комитета и замина в качеството на доброволец да оглави сръбската армия. След него тръгнаха в търсене на парчето хляб генерали в оставка, офицери, войници и обикновени търсачи на приключения.

Трудно е да се постави граница между действията на комитета като „обществена“ организация и действията на самата власт, която го призоваваше. Когато църковните пожертвования се оказаха недостатъчни, започнаха да правят отчисления от заплатите на служещите в учрежденията. Когато дотрябва в помощ на сърбите да се организира отряд от българи, генерал Кишелски, издигнат навремето (през 1868 г.) от Министерството на външните работи в централния български комитет, бе изпратен в България. Славянският комитет работеше над обединяването на установения в Букурещ български благотворителен комитет (бившия „явен комитет“) с българския революционен комитет, действащ в страната. С енергичното съдействие на руския консул в Букурещ се образува единно българско централно общество с филиали в Белград, Галац и Браила. На представителите на славянския комитет Йонин и Теохаров се повери ръководството на национално-революционното движение в България,

като те го насочваха в желаното от Министерството на външните работи русло.

На унгарската граница активно работеше по покупката на оръжие полковникът на руска служба Ситенко. Румъния бе превърната от руските агенти в коридор за заминаващите от Русия доброволци и българи, изпращани от Игнатиев през Константинопол в Сърбия. С една дума, правеха всичко, което можеха. През касите на славянския комитет преминаха за нуждите на въстанието около 1,5 млн. рубли. Приблизително 6 хил. души се отправиха в Сърбия като доброволци.

Веднага щом Турция успя да концентрира достатъчно количество редовни сили, се оказа, че Сърбия не е в състояние да се бори. Още през ноември 1876 г. Министерството на външните работи извести руския консул в Сърбия: „Кажете на княз Милан и на Черняев, че волята на господаря е всички наши офицери и доброволци, годни за служба, да останат в Сърбия.“^[132]

Царска Русия се нае да продължи борбата с Турция. „Източният въпрос по същество е прост и ясен — каза Ив. Аксаков на заседанието на московския славянски комитет на 6.VIII.1877 г., — това всъщност е въпросът на нашето битие... Християнският изток е територията на източното християнство, начело на което сме ние, и то не може да бъде друго. Русия и всички славяни на Балканския полуостров са един цял своеобразен православно-славянски свят. Нашето свято призвание... се състои точно в това да осигурим на целия славянски свят не само условия за външно материално безпрепятствено развитие и съществуване, т.е. независимост на земите, моретата и проливите, но и самостоятелност и свобода на развитие на самата същност на славянския дух.“^[133]

Да се предизвика ентузиазъм сред широките народни маси с идеята за „развитието на същността на славянския дух“ беше, очевидно, трудно. Куропаткин, началник-щаб на генерал Скобелев, отбелязваше, че „възбудата в Русия има изкуствен характер и е обхванала само повърхностно руския народ“^[134]. По неговите думи тази възбуда се локализираше главно „в Аничковския дворец у престолонаследника и в Зимния дворец у императрица Мария Александровна“. В процеса на агитационната си работа славянофилите конкретизираха формулировката за целите на войната. „Без освобождаването на православния Изток от турско иго... — каза Ив.

Аксаков на заседанието на московското славянско благотворително общество на 26.IX.1877 г. — Русия би била осъдена завинаги да остане осакатена, инвалид, недоносче. Войната беше за нея такава необходимост, както самоотбраната, или другояче — естествено продължение на нейното развитие, на нейния растеж.“^[135] Неангажираният със славянофилската терминология Катков се изразяваше още по-конкретно и просто: „Ние трябва да си осигурим достъп до Черно море, ние трябва да се укрепим на Босфора, ние трябва да завладеем Буюкдере.“^[136] Засягайки друг един път въпроса за проливите, същият публицист поясняваше: „В него е цялата сила на източното затруднение. Това е то източният въпрос.“^[137]

Но дори и при такова конкретизиране на целевите установки беше трудно да се води война. Налагаше се тя да се води в условията на твърде неспокойни настроения в градовете, когато Държавният съвет обсъждаше мероприятия по привличане на войската за съдействие на гражданските власти в потушаването на безпорядъка^[138]. Налагаше се войната да се води в трудни условия, в най-добрия случай при пълна индиферентност на селото; дори един съвременник от „Новое время“ призна, че в селата, ако дори се споменава името Цариград, то е само когато се молят град да не очука полята, а когато говорят за победа, то е само по асоциация с мисълта за скорошния край на войната, която носи „само разорение“^[139].

Пък какво да говорим за селяните, когато самият лидер на славянофилите, самият автор на славянофилски възвания още през 1876 г. — непосредствено след сръбско-турската война — в частно писмо изказваше такива мисли: „Цялата беда на сръбската война се състоеше точно в това, че тя започна като че ли за освобождаването на южните славяни, а не просто за свалянето на турското сюзеренство, за спечелването на старата Сърбия и Босна, с една дума започна с лъжа и фрази.“

В руско-турската война царизмът можеше да бъде малко по-откровен, но все пак успехите се постигаха трудно — снабденият с европейска техника враг оказваше неочаквано упорита съпротива и беше смазан само от безспорния числен превес на армията на царя. Резултатите от руските военни успехи бяха — по думите на английския министър Солсбъри — „унищожени“ на Берлинския конгрес в делото за разрешаване на източния въпрос царизмът отново

бе изправен пред сплотения строй на държавите. Отново не го допуснаха до проливите.

В създаващата се след конгреса международна обстановка за царизма имаше малко утешителни неща. Австро-Унгария току-що беше получила от „агитката“ на държавите Босна и Херцеговина и тласкана от Германия все по-силно на Изток, осъществяваше енергичното си придвижване на Балканите. Новият африкански подарък (Тунис) решително отвлече Франция от европейските дела. Германия, до неотдавна разигравала ролята на „трети руски делегат“ на конгреса, водеше линия към съкращаване на тройния съюз до границите на двоен. И накрая Англия, тази същата Англия, която, наплашвайки Шугалов, не допусна победоносната царска армия до Константинопол, се утвърждаваше стабилно на Кипър и, нещо невиджано дотогава, самата тя явно заплашваше проливите.

Единственото утешение за царизма бяха тези статии от Берлинския договор, според които той можеше в продължение на деветмесечен срок да държи в „освободената“ България 50 хил. войници от окупационния корпус, и възложената му от форума задача да „създаде“ вътрешен порядък в новообразуваното княжество. Единствената надежда за него беше България, която трябваше да послужи като временна стоянка и да се превърне в аванпост по пътя към проливите.

„Разбира се, източният въпрос не е напълно решен — каза Аксаков на заседанието на московското благотворително общество на 5.II.1878 г. — Цариград още не е очистен от азиатската тиня. Но така или иначе се сбъдна това, което и за най-смелата фантазия преди две години изглеждаше едва ли възможно... от небитието в битието бе извикан един крупен политически славянски организъм — България.“^[140]

Самият факт на дипломатическата борба „за велика България“ вече беше в ръцете на царизма крупен политически коз: да противопостави на „коварния Запад“ себе си като „защитник“ на интересите на българите означаваше да повдигне авторитета си сред тях, да подкрепи разклатената си репутация на професионален покровител на турските християни.

А това, което успя да запази, изглеждаше надеждна придобивка — та нали още през 1876 г., в момента на зверското потушаване от

турците на въстанието в България Бенковски, един от вождовете на българското национално-революционно движение, при гледката на камарите от трупове възкликна: „Целта е достигната!“ Разочаровано в собствените си сили, ръководството на българското национално-революционно движение самото залагаше на щиковете на Александър II.

Изглеждаше, че се открива възможност „силната русофилска България да отслаби контрола на Портата над проливите.“^[141]

Изглеждаше, че се създава необходимият плацдарм за отбрана срещу австрийската агресия, за по-нататъшно разгръщане на руското влияние на Балканите.

Тук, в тази област, славянофилската пропаганда все още можеше да изиграе своята историческа роля на „панславистко плашило“.

Имаше един момент — това се случи малко по-късно, по времето на босненското въстание от 1881–1882 г., — когато царизмът можеше да си спомни старините и историческото си призвание като защитник на славяните и да започне, както това направи Скобелев в изказването си в Париж, да заплашва Австро-Унгария не само с война^[142], но и с откъсване от нея на Угорска Русия и Галиция^[143].

Но се наложи изказването на Скобелев в Париж да бъде колкото може по-бързо замазано, а самият оратор да бъде прибран далеч от политическата сцена. Приближеният към славянофилските кръгове военен министър Милютин, който работеше над проект за „славянска федерация“, доживяваше последните си дни на министерския пост. А изпратеният в Берлин Сабуров говореше само за проливите, като забрави всякакви разговори за славяните. „Като руснаци — писа той на царя — ние можем винаги да намерим съюзници в Европа, като славяни бихме могли да намерим само противници.“^[144]

Обнадежденото в Берлин по въпроса за проливите царско правителство заемаше старото си място в „монархическото каре“ и свързано с членство в съюза на тримата императори затъна в отредения му български участък в непреодолими противоречия — противоречия не само с интересите на австрийския си партньор в балканските дела, противоречия не само с интересите на своя антагонист от Британските острови, но и противоречия с интересите на самия български народ, поставен от „освободителя“ си отново пред проблема за своето освобождение.

-
- [1] Руски архив. 1878 г., т.1., стр. 292–298. Писмо на Ростопчин от 9.III.1794. ↑
- [2] Руски архив 1878 г., т.1, стр. 103–110. Записка на Ростопчин, съставена през 1800 г. ↑
- [3] В края на XVIII и началото на XIX в. в Гърция тайни патриотични съюзи за борба срещу османското владичество. Б.пр. ↑
- [4] Жител на о. Корфу. Б.пр. ↑
- [5] С. Татищев. Външната политика на Николай I, стр.137. ↑
- [6] Guizot, *Memories pour Server a l’histoire de mon temps*, IV, p. 49. ↑
- [7] Маркс и Енгелс, Манифест на комунистическата партия, с. 40. ↑
- [8] М. Полиевктов, Николай I, стр.350. ↑
- [9] „Красный архив“, т. 47–48, стр.10. ↑
- [10] М. Полиевктов, Николай I, стр. 166–180. ↑
- [11] А. Херцен, Събр. съч., т. V, стр. 193–194. ↑
- [12] Ю. Стеклов, М. А. Бакунин, ч. I, стр.197. ↑
- [13] В. Полонски, Бакунин, т. I, стр. 174–179. ↑
- [14] Барсуков, Живот и трудове на М. Погодин, т.X, стр.269. ↑
- [15] Русски архив 1884 г., №4, стр.308 и 1886 г. №3, стр.353. ↑
- [16] К. Маркс и Ф. Енгелс, Събр. съч. т.IX, стр. 371–372. ↑
- [17] Барсуков, цит. съч., т.XIII, стр.4. ↑
- [18] Феоктистов, Спомени. ↑
- [19] Чичерин, Москва през 40-те години, стр. 143–158. ↑
- [20] Барсуков, цит. съч., т. XII, стр. 16–18. ↑
- [21] М. Погодин, Събрани статии, писма и речи, стр. 121–130. ↑
- [22] Тютчев, В двора на двама императори, стр. 21–22. ↑
- [23] Пак там, стр.36. ↑
- [24] С. Татищев, Император Александър II, неговият живот и царстване, т. II, стр.185. ↑
- [25] Русски архив, 1878 г., т. II, стр. 314–328. Писмото на Петровски до Булгаков от 16.VIII.1855 г. ↑
- [26] „Аксаков в писма“, т. III, ч. I, стр. 232 и 261. ↑
- [27] Рене Пинон, Сборник „Проливи“, изд. 1924 в., стр.43. ↑

- [28] М. Погодин, Историко-политически писма и статии, стр. 81–93. ↑
- [29] Барсуков, цит. съч., т.XV, стр. 40–41. ↑
- [30] Маркс и Енгелс, Събр. съч., т.XXII, стр.362. ↑
- [31] Маркс и Енгелс, Събр. съч., т.XI, ч. II, стр.542. ↑
- [32] Пак там, т.XI, ч.I, стр.531. ↑
- [33] Ленин, Събр. съч., т.XV, стр.143. ↑
- [34] Маркс и Енгелс, Събр. съч., т.XII, ч. II, стр.19 и стр. 152, 153. ↑
- [35] Архив на външната политика, г. № 43/49. Канцеларията, Константинопол 1856 г. Инструкция за Бутенев от 8.VI.1856 година. ↑
- [36] Маркс и Енгелс, Събр. съч., т.XII, ч.II, стр.111. ↑
- [37] Тютчев, цит. съч., стр.193, записка от 16.IV.1859 г. ↑
- [38] Маркс и Енгелс, Събр. съч., т.XII, ч.II, стр.152. ↑
- [39] С. Татищев, цит. съч., т.II, стр. 235–237. ↑
- [40] Пак там, стр. 249–250. ↑
- [41] С. Татищев, цит. съч., стр.269. ↑
- [42] Маркс и Енгелс, Събр. съч., т. XII, ч. II, стр.152. ↑
- [43] Барсуков, цит. съч., т. XV, стр. 40–41. ↑
- [44] Червен архив, т. 21, стр.197. ↑
- [45] „Голос“ №52 от 21.II.1865 г. ↑
- [46] „Московские ведомости“ №37 от 12.II.1869 г. ↑
- [47] „Голос“ №54 от 23.II.1865 г. ↑
- [48] Маркс и Енгелс, Събр. съч., т. XI, ч. I, стр.368. ↑
- [49] Маркс и Енгелс, Събр. съч., т.X, стр.389. ↑
- [50] „Ден“ №1, октомври 1861 г. ↑
- [51] „Москва“ от 14.I.1867 г. ↑
- [52] Пак там, стр. 396 и 498, Данилевски Н., Русия и Европа. ↑
- [53] М. Погодин, Събр. статии, писма и речи, стр. 61–78. ↑
- [54] „Ден“ от 19.I.1867 г. ↑
- [55] Архив на външната политика, д. 240/1860 г., Белград. ↑
- [56] Архив на външната политика, д. 6/1866 г. П.О. България. Революционни комитети. ↑
- [57] Пак там. ↑
- [58] Архив на външната политика, д. 240/1860 г., Белград. ↑
- [59] Архив на външната политика, д. 6/1866 г. П.О. България. Революционни комитети. ↑

[60] Пак там. ↑

[61] Архив на външната политика, дело 248/1870 г., Белград. ↑

[62] „Ден“ от 14.VII.1867 г. ↑

[63] Архив на външната политика, д. №189. А. Букурещ. ↑

[64] Пак там, д. №3, П.О. Българските революционни комитети.

↑

[65] Архив на външната политика, д. № 6, П.О. Българските революционни комитети. ↑

[66] Архив на външната политика, д. от 1866. Български революционни комитети, стр.66. След връщането си от Ялта през 1868 г. българските делегати се обърнаха към чуждите държави с молба за образуване на двупалатна система в България под егидата на султана. ↑

[67] Архив на външната политика, д. 236/1866. Канцеларията, Белград. ↑

[68] Архив на външната политика, д. 253/1867 г. Белград. ↑

[69] Архив на външната политика, д. 6/1886 г. Българските революционни комитети, стр.35. ↑

[70] „Ден“ от 18.I.1867 г. ↑

[71] „Ден“ от 18.XI.1867 г. ↑

[72] „Вестник Европы“, март 1869 г. Чуждестранно обозрение, стр. 442–444. ↑

[73] Архив на Външната политика, д. 253/1867 г. Белград. ↑

[74] Архив на Външната политика, Н.А., д. № 6, Българските революционни комитети, стр.131. ↑

[75] Пак там, д. 150/1868. Константинопол, стр. 139, 204. ↑

[76] „Ден“ от 19.I.1867 г. ↑

[77] „Московские ведомости“ №16 от 19.I.1869 г. ↑

[78] С. Горяинов, Босфорът и Дарданелите, стр.277. ↑

[79] С. Горяинов, Босфорът и Дарданелите, стр.135. ↑

[80] От 9 (21).IX.1870 г. ↑

[81] Феоктистов, Спомени, стр.111. ↑

[82] „Голос“ №41 от 10.2.1871 г. ↑

[83] Феоктистов, Спомени, стр. 108–109. ↑

[84] Феоктистов, Спомени, стр.113. ↑

[85] Никитенко, т. III, стр.279, записка от 3.12.1871. ↑

[86] С. Татищев, цит. съч., т.II, стр.91. ↑

[87] „Documents diplomatiques“ serie I, v.I, p. 55 и 74. ↑

- [88] Пак там, стр.174. ↑
- [89] Никитенко, т.ІІІ, стр.329, записка от 15.IV.1873 г. ↑
- [90] Пак там, стр.326, записка от 25.III.1873 г. ↑
- [91] Никитенко, т.ІІІ, стр.326, записка от 25.III.1873 г. ↑
- [92] Горяинов, цит. съч., стр. 283–285. ↑
- [93] „Московские ведомости“ 1874 г., NN 35 и 37 от 5.II и 10.II. ↑
- [94] „Documents diplomatiques“, serie I, v.I, p. 128, донесение на Енгелгардт от 4.II.1872 г. ↑
- [95] Пак там, стр.185, донесение на Ганто-Бирон от 14.IX.1872 година. ↑
- [96] Архив на външната политика, д. 1/1875 г. П.О., стр.9. ↑
- [97] „Голос“ №177 от 28.I.1874 г. ↑
- [98] Пак там. ↑
- [99] Архив на външната политика, д. 267/1876 г., Белград, стр.259. ↑
- [100] Архив на външната политика, д. 24 A2/1886, стр.305. ↑
- [101] Горяинов, цит. съч., стр. 296–297. ↑
- [102] Пак там, стр. 287–288. ↑
- [103] Denkwürdigkeiten des Fürsies., C-zu Hohenlohe-Schillings fürst, V.II, S. 202–203, 28.IX.1876. ↑
- [104] „Die grosse Politik der europäischen Kabinette“, V.II, S. 156. ↑
- [105] Denkwürdigkeiten..., V.II, S. 205, 19.XI.1876. ↑
- [106] Горяинов, цит. съч., стр.290. ↑
- [107] Горяинов, цит. съч. стр.309. ↑
- [108] Die grosse Politik... V.II, S. 186, Бисмарк на Брюлов от 6.II.1878 г. (н. ст.) ↑
- [109] Свързана с крайбрежната територия, разположена край източната част на Средиземно море — б.пр. ↑
- [110] За брошурата на Луис Ферлей „Финансовото и политическото падение на Турция“, вж. „Голос“ №168 от 19.VI.1875 г. ↑
- [111] „Die grosse Politik...“ V.II, S. 71. ↑
- [112] Червен архив, т. 64, стр.164. ↑
- [113] „Вестник Европы“, септември 1875 г., Чуждестранен обзор, стр. 381–400. ↑
- [114] Никитенко, цит. съч., т.ІІ, стр.332, записка от 12.IV.1862 година. ↑

- [115] В капиталистическите страни грюндерската треска е характерна с бързото основаване на акционерни предприятия със спекулативна цел. Б.пр. ↑
- [116] Никитенко, цит. съч., т. II, стр. 284, записка от 9. II. 1872 г. ↑
- [117] Пак там, стр. 286, записка от 12. II. 1872 г. ↑
- [118] М. Погодин, Тържествени речи..., стр. 611. Реч, произнесена на 16. V. 1871 г. по случай четиригодишния юбилей от деня на славянския конгрес. ↑
- [119] „Московские ведомости“ № 235 от 25. X. 1871 г. ↑
- [120] Маркс и Енгелс, Събр. съч., р. XV, стр. 264. ↑
- [121] „Вестник промышленности“ от 1859 г., т. III, № 8, отд. III, стр. 149–156, също т. I, № 2, отд. I, стр. 141–161. ↑
- [122] „Вестник промышленности“, т. II, № 4, отд. I, стр. 43–54. ↑
- [123] Трудове на обществото..., т. IX, изд. 1876, стр. 11–13. ↑
- [124] Щайнберг, „Камарата и фриднинг“. ↑
- [125] Щайнберг, „Камарата и фриднинг“, стр. 1–11. ↑
- [126] Архив на външната политика, д. П. А. В. Б. № 3240. ↑
- [127] Трудове на обществото, т. III, изд. 1873 г., стр. 171–238. ↑
- [128] Архив на Маркс-Енгелс, т. I, (VI), стр. 382, Маркс на Либкнехт 4. II. 1878 г. (н. ст.) ↑
- [129] Валуев, Дневник, изд. 1919 г., стр. 169. ↑
- [130] М. Покровски, Дипломацията и войните на царска Русия, стр. 254. ↑
- [131] Ив. Аксаков, Събр. съч., т. I, стр. 215. ↑
- [132] Телеграма от 16. XI. 1876 г. ↑
- [133] Ив. Аксаков, Събр. съч., т. I, стр. 236–251. ↑
- [134] А. Н. Куропаткин, Русия за руснаците. Задачите на руската армия. СПб 1910, т. II, стр. 444. ↑
- [135] Ив. Аксаков, Събр. съч., т. I, стр. 274–275. ↑
- [136] „Московские ведомости“ № 73 от 18. III. 1878 г. ↑
- [137] „Московские ведомости“ № 78 от 28. IV. 1878 г. ↑
- [138] Победоносцев, Писма и записки, ч. I, стр. 77–83. Писма от 24. IX и 3. X. 1877 г. ↑
- [139] „Новое время“ № 750 от 31. III. 1878 г. ↑
- [140] „Новое время“ № 750 от 31. III. 1878 г. ↑
- [141] Ив. Аксаков, Събр. съч., т. I, стр. 281–282. ↑
- [142] „Московские ведомости“ № 76 от 16. III. 1878 г. ↑

[143] Реч на Скобелев в Париж през 1882 г. ↑

[144] Писмо на Сабуров от 25.IV.1881 г., вж. Сказкин, Краят на австро-руско-германския съюз, стр.185. ↑

[145] Посочените в теста непубликувани документи са съобщени на автора от другаря Павлович. ↑

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.